

1993-05-25

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА

3

1992

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени на български език в 2 екз. (*текст и научен апарат*) на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване *образи, списък на образите* (2 екз.) и *резюме* (3 екз.). Преводи на материалите от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés, présentés en langue bulgare en 2 ex. (*texte et appareil scientifique*) dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de *figures* propres à être imprimées, *liste des figures* (2 ex.) et *résumé* (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

*Статуетка на кон от м. Балкузу,
Дългопол. Градски исторически му-
зей, Дългопол*

Снимка Кр. Георгиев

Sur le couverture

*Statuette d'un cheval de la contrée
Balkouzou, Dălgopol. Musée historique
municipal, Dălgopol*

Photo Kr. Georgiev

Поява и разпространение на надгробните могили в Карпато-Балканския регион (ранна бронзова епоха)

ЛОЛИТА НИКОЛОВА

Ранната бронзова епоха (ок. 3500/3400 — 2200/2000 г. пр. н. е.) е първият период на широко разпространение на надгробните могили в Карпато-Балканския регион. В западните и централните северни райони на Европа могилените насипи са известни в праисторическите погребални ритуали още от каменно-медната епоха (V хил. пр. н. е.) от ареала на т. нар. „мегалитна култура“¹. Друго първоначално огнище на могилените некрополи е районът на южноруските степи, където през каменно-медната епоха се наблюдава сложна еволюция в праисторическото развитие²; постепенно там се утвърждават подвижната скотовъдна икономика и могилените некрополи.

Най-ранните надгробни могили в Европа от мегалитната култура включват могилен насип вероятно като израз на соларни аспекти на идеологическата система. Степните надгробни могили са свързани с характера на природо-географската среда — необятни равнинни степни райони, в които могилените некрополи са център, около който периодично се обединяват подвижните скотовъдни групи; по тази причина утвърждаването на могилените насипи в погребалните ритуали на степните племена вероятно е свързано с култа към предците.

Трета група могилен насипи се появяват като отражение на социалната стратификация и са символичен белег на т. нар. „бо-

гати погребения“; често последните включват сложни гробни съоръжения, а също и многобройни погребални дарове.

Разграничаването на най-малко три групи могилен насипи от гледна точка на техните първоначални функции не трябва да се абсолютизира, тъй като тези функции взаимно се преплитат³. Следователно в развитието на праисторическата култура надгробната могила може да се определи като синкретичен паметник с различни семантични аспекти, които се допълват.

Надгробните могили от ранната бронзова епоха в Карпато-Балканския регион са основата за популярната в съвременната историография теория за инвазиите на т. нар. курганна култура поради наличието на многобройни данни за „погребения с охра“ („ямни погребения“) под могилен насип⁴. Систематизирането на изворите за погребалните ритуали през ранната бронзова епоха в този обширен регион показва, че за редица райони остават характерни плоските некрополи и погребенията в селища. В същото време данните за надгробните могили позволяват да се разшири погледът върху появата им като един от общите елементи в погребалните ритуали на редица раннобронзови култури (обр. 1) и да се разграничат районите на разпространението им през отделните етапи на ранната бронзова епоха.

Първи етап на ранната бронзова епоха

(ок. 3500/3400 — 3100/3000 г. пр. н. е.)

Един от най-важните резултати от съвременните проучвания на ранната бронзова епоха в Карпато-Балканския регион е потвърждаването на факта, че генезисът и началното развитие на раннобронзовите култури са преди началото на Троя I (3100/3000 г. пр. н. е.). Въз основа на стратиграфските данни, сравнителните анализи и калибрираните радиоуглеродни дати е установено наличието на културния хоризонт Болераз (Баден I) — Чернавода III — Езеро XIII—XI(X) — Ситагри IV — Полиохни I—II A — Кумтепе I61—4)⁵. Тази синхронизация се допълва и от разширяването на познанията за първия етап на Баденския културен комплекс (Болераз) в източната част на Централна Европа, за който са налице вече данни и за погребалните ритуали.

В края на 60-те и 70-те години в Унгария (на Дунавското коляно) е проучен некрополът с трупои́згаряне Пилишмарот⁶. За повечето гробове е характерно, че калцинираните кости са били открити върху земята, покрити изцяло или частично с керамични съдове, или поставени в урновидни съдове. Като изключение са намерени и калцинирани кости с керамични съдове до тях (цели или фрагментирани). Погребалните дарове са предимно керамични съдове.

Върху преобладаващата част от гробовете са открити каменни струпвания с диаметър от 1 до 3 м. Археологическата ситуация дава основание да се предполага, че последните допълнително са били засипвани с пръст, като по този начин са били оформяни могилен насип от камъни и пръст⁷.

Наличието на могилен насип не е инвариант в погребалните ритуали на Централна Европа. Особено важни са данните за група Охрозим (Моравия), чието начало е в непосредствено предхождащия ранната бронзова епоха етап⁸. Начинът на погребване е трупои́згаряне. В Моравия е проучена и надгробна могила тип Баалберг, в която погребенията обаче са с трупополагане в гробни ями с каменна облицовка на стените. Могиленият насип е от камъни, открити непосредствено под съвременния хумус върху могилата. Керамичният материал има паралели с керамиката от „хоризонта на шайбовидните дръжки“, което показва, че могилата се отнася към хронологически хори-

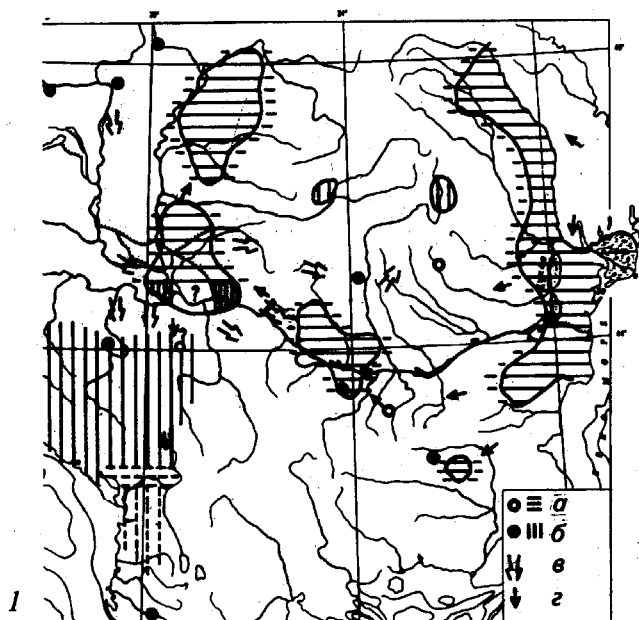
зонт, непосредствено предхождащ Баденския културен комплекс⁹.

Сходството на некропола Пилишмарот с могилиците от групата Охрозим е в трупои́згарянето като начин на погребване и в наличието на могилен насип от камъни или камъни и пръст. То е едно от доказателствата, че при формирането на Баденския културен комплекс важна роля е имала приемствеността с предраннобронзовите култури от Централна Европа. Сходството между некропола Пилишмарот и могилиците тип Баалберг — малък могилен насип от камъни, е вероятно типологично.

Вторият важен извор за първия етап на ранната бронзова епоха е от басейна на р. Дрина, където е проучена надгробната могила Шошари-Сач (Източна Босна). В могилата на различни дълбочини — от 1,28 м до 1,80/2,00 м, са открити 11 гроба с трупои́згаряне и 2 гроба с трупополагане, които със сигурност могат да се отнесат към хоризонта Болераз — Чернавода III¹⁰. За разлика от некропола Пилишмарот обаче в Шошари-Сач: 1. калцинираните кости с въглени и пепел при някои от гробовете са били поставени върху слой от дребни камъни; 2. отсъстват керамични съдове като погребални дарове или служещи за покриване на овъглените кости; 3. гробовете са с общ могилен насип от пръст; 4. открити са гробове с трупополагане; 5. в някои от погребенията е намерена охра¹¹. Фрагментираният керамичен материал от гробовете и насипа на могилата Шошари-Сач има паралели с керамиката от хоризонта Болераз — Чернавода III¹².

Керамика от същия хоризонт е открита и в надгробна могила от проучения от М. и Д. Гарашанин некропол Толисавац-Баневац (Западна Сърбия)¹³. Поради факта, че погребалният ритуал е с трупои́згаряне и гробовете са покрити с камъни, може да се приеме даденият от Д. Гарашанин паралел с некропола Пилишмарот¹⁴.

Данните от басейна на р. Дрина имат важно научно значение. Те позволяват да се проследи дифузията на ритуала с трупои́згаряне под могилен насип от Среднодунавския басейн на юг — към басейна на р. Дрина (обр. 1). Според досегашните данни не е възможна обратна посока на разпространение на ритуала, тъй като трупои́згарянето е с дълга традиция в централноевропейските погребални ритуали¹⁵, докато от Западните Балкани от предраннобронзовата епоха са известни само единични данни за трупои́згаряне от култура Винча. Също така според изворите за отделни погребения от Винча (горен пласт, култура Бодроккерестур

• Обр. 1. Райони на разпространение на раннобронзовите надгробни могили в Карпато-Балканския регион и посоки на дифузия на ритуала с трупоиъгаряне и на проникване на ямната култура: а) надгробни могили от ямната култура; б) раннобронзови надгробни могили (без ямната култура); в) посока на дифузия на ритуала с трупоиъгаряне през първия и втория етап на РБЕ; г) посока на проникване на ямната култура. Fig. 1. Régions de dissémination des tumuli sépulcraux de l'âge du bronze ancien dans la région des Carpathes-Balkans et directions de diffusion du rite de l'incinération des cadavres et de pénétration de la culture de fosse: а) tumuli sépulcraux de la culture de fosse; б) tumuli sépulcraux de l'âge du bronze ancien (sans la culture des fosses); в) direction de diffusion du rite avec l'incinération des cadavres pendant la première et la deuxième étape de l'âge du bronze ancien; г) direction de pénétration de la culture de fosse

Б), некрополите с трупополагания Вайска (култура Вайска — Хунядихолом) и Острову Корбулуй (култура Сълкуца IV — Телиш IV — Бъйле Херкулане II — III) може да се приеме, че само трупополагането като начин на погребване е характерно за непосредствено предхождащия ранната бронзова епоха период в разглеждания район. Важно е да се отбележи, че липсват извори за надгробни могили от Западните Балкани преди хоризонта Шошари — Толисавац.

Появата на надгробни могили в източната част на Централна Европа и басейна на р. Дрина през първия етап на ранната бронзова епоха хронологически предхожда проникването на развитата ямна култура в Дунавско-Балканския регион. В същото време не е възможно да се открие пряка диахронна връзка с единичните извори от предраннобронзовата епоха за надгробни могили, свързани с най-ранните степни прониквания.

Втори етап на ранната бронзова епоха (3000 — 2500/2400 г. пр. н. е.)

Надгробните могили от втория и третия етап от ранната бронзова епоха могат да се обособят в три основни групи: 1. Надгробни могили от развитата ямна култура, които са най-многобройни; 2. Надгробни могили, отнасящи се към други раннобронзови култури; 3. Надгробни могили без ясна културна принадлежност.

Ямна култура (табл. 1). Ямната култура е известна в Карпато-Балканския регион единствено по данни от надгробните могили поради характерния подвижен начин на живот на нейните носители. Началото на съвременния етап на картографиране и детайлно проучване на надгробните могили от ямната култура¹⁶ в региона е поставено от Вл. Зира, който в специална студия обобщава изворите за т. нар. „погребения с охра“ от територията на Румъния, публикувани до 50-те години¹⁷. В румънската историография през следващите десетилетия могилените погребения от ямната култура са предмет на подчертан интерес в работите на Е. Комша, П. Роман, Д. Берчу и др.¹⁸

В края на 60-те години е публикувана монография на Н. Калиц, в която са систематизирани и анализирани данни за най-ранните надгробни могили от Унгария, Румъния, България и Югославия¹⁹. Източноунгарските погребения от развитата ямна култура са обобщени от И. Ечеди в края на 70-те години²⁰.

Проучването на надгробните могили от ямната култура в Югославия заема значително място в работите на Б. Йованович, Н. Тасич, М. Гирич, Д. Срейнович и др.²¹

В съвременната българска историография проучването на ямната култура е свързано с имената на Б. Николов, Р. Катинчаров, Х. Тодорова, Г. Тончева, И. Панайотов, Г. Китов, М. Кънчев и др.²² В края на 80-те — началото на 90-те години са публикувани 2 монографии върху ямната култура от българските земи²³.

През 80-те години е открита надгробна могила с типичните особености за ямната култура и в Албания, което значително разширява ареала на разпространението ѝ²⁴. Според Б. Говедарица надгробна могила от ямната култура е проучена в Източна Херцеговина (Лескова Главица)²⁵.

Появата на студията на Вл. Зира в началото на 60-те години съвпада с публикуването на тезата на М. Гарашанин за степните компоненти в балканските култури. От осо-

бено значение за темата е и изследването на Н. Я. Мерперт за връзките на Балканите със степните култури през ранната бронзова епоха²⁶.

Надгробни могили от развитата ямна култура са проучени в Молдова; Мунтения; Северна Добруджа и Североизточна България, южно до р. Голяма Камчия; Централна Северна България (басейна на р. Осъм); Северозападна България (междуречието Искър — Огоста) и Олтения; Банат. Най-западните зони на разпространение на ямната култура са Източна Унгария и Албания, а най-югоизточната — Горнотракийската низина (табл. 1). Няма данни за ямната култура по долното и горното течение на р. Марица и нейните притоци в тези райони, Южното българско Черноморие, Егейското северно крайбрежие, басейните на р. Места, р. Струма, р. Вардар и р. Морава, Адриатическото крайбрежие, Централна и Западна Унгария, Словакия и Моравия. Извън ареала на ямната култура са и континентална Гърция, Цикладите и Анатолия.

Типичните особености на погребалния ритуал на ямната култура в Карпато-Балканския регион са: гробна яма със свит по гръб скелет (по-рядко изпънат или настрани) с дървено покритие под могилен насип; охрана; отсъствие на погребални дарове, които се откриват само при отделни погребения (керамични съдове, каменни брадви, метални украшения и др.).

В светлината на съвременните знания проникването на ямната култура е от междуречието Днестър — Прут на запад и към Долнодунавския басейн, който се превръща във вторична зона за разпространението ѝ към басейна на р. Тиса и на юг — към Горнотракийската низина и Западните Балкани (обр. 1). Важно е да се отбележи, че разпространението на развитата ямна култура съвпада с разцвета на раннобронзовите култури от културния хоризонт класически Баден — Коцофен II—III — Костолац — Вучедол — Езорово II — Чернавода II — Езеро А2—Б1 — Ситагри Va и др.²⁸ Данните за взаимодействията между носителите на ямната култура и местните раннобронзови култури дават основание да се предполага предимно мирен характер на взаимоотношенията, които са благоприятствани вероятно от наличието на незаселени степни райони в Карпато-Балканския регион и възможностите за стопански контакти с уседналото население.

Култура на шнуровата керамика. В северозападните райони на Карпато-Балканския регион (Моравия, Словакия, Южна Полша) през втория и третия етап на ранната брон-

зова епоха се развива културата на шнуровата керамика. За нея също са характерни надгробните могили, които се срещат заедно с плоските некрополи²⁹. Типичният начин на погребване е трупополагане в свито положение³⁰, като от по-късната фаза са известни и могили с гробни съоръжения от катакомбен тип³¹. От същата култура са налице като изключение и данни за надгробни могили с трупоишгаряне³².

Баден II—IV — Вучедол — Коцофен II—III (табл. 2 — 3). Типични за Баденския културен комплекс от класическия и късния етап са плоските некрополи и погребенията в селища (единични и колективни). През втория етап на ранната бронзова епоха в унгарския ареал на Баденския културен комплекс се наблюдава постепенно преминаване от трупоишгарянето (Фоньод, Унгария) към трупополагането като преобладаващ начин на погребване в плоските некрополи (Будакалаш, Алшонемеди, Унгария и др.). В района на Северен Банат в т. нар. „Араджанска хумка“ при Мохрин е открито урновидно погребение с трупоишгаряне, която според керамичния материал се отнася към късен класически Баден³³. От края на класически Баден са и некрополите с трупоишгаряне Гемер и Вчелинце (Словакия), за които въз основа на откритите каменни кръгове се предполага, че са били могили³⁴. Към Вучедолския културен комплекс се отнасят надгробните могили с трупоишгаряне Батайница и Войка (Срем)³⁵ и Молдова веке (румънски Банат)³⁶. За посочения културен комплекс са характерни също погребенията в селища.

Сигурните данни за погребалните ритуали на носителите на култура Коцофен са от плоски гробове с трупоишгаряне и от някои могили погребения от Източен Банат и Западна Трансилвания с трупополагане (хокери), в които са открити съдове с паралели в късен Коцофен³⁷. Към култура Коцофен в Северозападна България могат да се отнесат също погребенията с трупополагане (хокери) и с трупоишгаряне от надгробната могила Гърнава I³⁸, в която особено ясно е отразено взаимодействието с ямната култура.

Необходимо е да се подчертае, че през втория етап на ранната бронзова епоха за първи път в праисторическото развитие на западния дял на Долнодунавския басейн широко се разпространява погребалният ритуал с трупоишгаряне. То е резултат от дифузия на ритуала от района на Средния Дунав (обр. 1)³⁹. На изток ритуалът с трупоишгаряне и могилен насип се прониква до Мунтения и Трансилвания. В ареала на култура Жигодин е проучена надгроб-

Таблица 1. Проучени могили, некрополи и единични надгробни могили от латинската култура в Карпато-Балканския регион

Молдова (Румъния)	Северна Добруджа (Румъния)	Мунтения (Румъния)
Богонос, Болтеша, Броцен, Велчеш, Глъвънеша Веке, Гурчан, Ивешенц, Корлътени, Ларга-Жижней, Хаманджия, Холбока и др.	Аджигьол, Пятра Фрекъцей, Тариверде, Хиршова, Чернавода	Брълиница, Визару, Гурбънеш, Плоещ Триаж, Прясна, Янка и др.
Северозападна България	Централна Северна България	Горнотракийска низина България
Белоградец, Избул Жеглария-Орляк Калугерица (без погр. с ТИ), Кюлчева, Мадара, Плачидол, Поручик Гешаново, Царев брод, Шабла	Горан-Слатина	Голяма Детелина, Ковачево, Малка Детелина, Трояново
Северозападна България (Искър—Огоста)	Олтения (Румъния)	Банат (Войводина, Румъния)
Кнежа Търнава I Търнава III Хърлец	Басараб, Вербица, Гуня, Кърна, Пленица, Русенеш, Сяка де къмп Раст, Чороюл Ноу	Бодо Войловица Нови Кнежевац Падей Перлез *** Уляма Ябуки *** и др.
Източна Унгрия	Западни Балкани	
Буй-Фекетехолом Деаваня-Темпломдомб Деаваня-Чордаяраш Дерекедьохаз Дунохолом *** Кетедьохаза* *** Мезобереньо Мезочат ** Надьохедьес-Елеш Тисавашвари ** и др.	Пискова (Южна Албания) Лескова Главица (Източна Херцеговина)	

* — върху селище от култура Бодрогкерестур

** — върху некропол от Баденския културен комплекс

*** — върху селище от Баденския културен комплекс

**** — върху селище от Баден-Косталац

Таблица 2. Характерни видове погребални ритуали за културния хоризонт Езеро-Коцофен-Баден-Костолац-Вучедол-ямна култура

Видове	Езеро	Коцофен	Баден	Костолац	Вучедол	ямна
погребения в селища	+	?	+	+	+	—
плоски некрополи						
ТП	+	—	+	+	—	—
ТП, ТИ	—	—	+	—	—	—
ТИ	—	—	+	+	—	—
единични немогилни погребения						
ТП	—	—	+	+	—	—
ТИ	—	+	+	—	—	—
могилни некрополи и единични надгробни могили						
ТП хокери	—	+	—	—	—	+
ТП хокери и ТИ	—	+	—	—	—	—
ТИ	—	—	+	—	+	—
ТП свити	—	—	—	—	—	+
по гръб с охра						
ТП изпънати по гръб	—	?	—	—	—	+

ТП — трупополагане; ТИ — трупоизгаряне

Таблица 3. Проучени надгробни могили от културния хоризонт Баден-Вучедол-Коцофен-Жигодин

Баден	Вучедол
МН Пилишмарот ТИ* (Унгария) Болераз МН Шошари-Сач ТИ, ТПХ (басейнът на р. Дрина) Болераз — Чернавода III МН Толисавац-Баневац ТИ (Западна Сърбия) Болераз — Чернавода III МН Гемер ТИ МН Вчелинице ТИ (Южна Словакия) късен класически Баден	МН Батайница (Войводина) ТИ МН Войка (Войводина) ТИ МН Молдова веке ТИ (румънски Банат) класически Вучедол
Коцофен	Жигодин
МН Кейле Аидулуй ТПХ МН Делул Велий ТПХ (Западна Трансилвания) Коцофен III в ? МН Търнава I ТИ, ТПХ ? (Северозападна България)	МН Бръдуц ТИ ** (Източна Трансилвания)

МН — могилен некропол; МН — надгробни могили; ТИ — трупоизгаряне; ТП — трупополагане хокери

* — каменна могила

** — каменна циста

Таблица 4. Проучени раннобронзови надгробни могили с неясна културна принадлежност

Горнотракийска низина (България)	Северозападна България	Централна Сърбия
НМ Долно Сахране ТПХ	НМ Търнава II* ТИ	НМ Барам ТИ НМ Рогойецац ТПС
Олтения (Румъния)	Банат (Войводина)	Трансилвания (Румъния)
НМ Милостя ТПХ * НМ Сухару Долж ТПИ	НМ Слатинска хумка ТИ	МН Делул Велик ТП МН Кейле Андлул ТП и др.
Северна Кроация (Херцеговина)	Албания	
НМ Велика Груда ТП НМ Мала Груда ТПХ	НМ Позок	

ТП — трупологане; ТПХ — трупологане хокери; ТИ — трупозгаряне; ТПС — трупологане свит по гръб, без охрана, в каменна циста; ТПИ — трупологане изпънат
* — съд с шнурова украса

ната могила Бръдуч (Трансилвания) с трупозгаряне в каменна циста и керамичен съд с шнурова украса⁴⁰.

Към надгробните могили без ясна културна принадлежност (табл. 4) се отнасят: Долно Сахране (Горнотракийска низина); Търнава II (Северозападна България); Рогойецац и Барам (Централна Сърбия); Сухару Долж (Олтения); Велика Груда (Западни Балкани, Северна Кроация) и др. (табл. 4)⁴¹.

Надгробни могили не са открити от културите Костолац, Езеро, Езерово II, Чернавода II и Глина I—III.

Трети етап на ранната бронзова епоха (2500/2400 — 2200/2000 г. пр. н. е.)

През този етап започва широкото разпространение на надгробни могили в Западните Балкани. Характерни особености за тях са трупологане и трупозгаряне като на-

чин на погребване; каменни цисти и/или други каменни конструкции; погребални дарове от керамични съдове. Групата Белотич — Бела Црква е известна само по този тип надгробни могили⁴². Те са характерни също за т. нар. „адриатически тип“ на култура Любляна, култура Посушка, Цетина и др.⁴³ Някои от тях са с изключително богат погребален инвентар — например надгробната могила Мала Груда (Северна Кроация), която е с каменна циста и трупологане настрани.

Вторият район, в който са налице значително разпространение на надгробните могили и утвърждаването им в погребалните ритуали през третия етап на ранната бронзова епоха, е Западна Трансилвания (т. нар. Западнотрансилванска могилен група). Погребенията са с трупологане, изпънати или настрани, или трупозгаряне и каменни могилки или могилен насип от пръст, върху който има слой от камъни⁴⁵. В насипите на някои от могилите (подобно на Олтения от втория етап на ранната бронзова епоха) са

открити фрагменти от керамични съдове, характерни за култура Коцофен.

В Олтения е проучен могилен некропол Вербица с характерния за *ямната* култура погребален ритуал и керамични съдове с паралели в култура Глина IV⁴⁶ от третия етап на ранната бронзова епоха. Отсъствието на други археологически извори от района на Добруджа, освен надгробни могили от ямната култура, дава основание да се предполага, че там продължава развитието на ямната култура, а вероятно и в други райони на Карпато-Балканите.

От източно-централноевропейските култури от хоризонта Винковци — Шомодьовар — Надьорев — Мако — Косихи — Чака са известни погребения в селища и плоски некрополи с трупоиизгаряне. За културите Винковци и Шомодьовар е характерно и трупополагането като начин на погребване. Надгробна могила с трупополагане хокер и погребални дарове от керамични съдове, характерни за култура *Шомодьовар*, е проучена при Гьоню (Унгария). Вероятно към третия етап на ранната бронзова епоха се отнася и т. нар. Източнословашка могилен група, за която са характерни погребения с трупополагане — хокери или свити по гръб, или трупоиизгаряне.

Систематизацията на археологическите извори за раннобронзовите надгробни могили от Карпато-Балканския регион дава възможност да се направят следните основни изводи:

— надгробните могили са един от трите типични вида раннобронзови погребални ритуали в Карпато-Балканския регион наред с погребенията в селища и плоските некрополи;

¹ H. Müller-Karpe. Handbuch der Vorgeschichte. III. München, 1974, p. 331, 705 sq.; G. Kossack. Grundzüge frühkupferzeitlicher Kulturverhältnisse in Mitteleuropa. — In: J. Lichardus (Hrsg.). Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6. — 13.11.1988. (SBA, 55). Bonn, 1991, p. 723.

² В. М. Массов, Н. Я. Мерперт (Отв. ред.). Энеолит СССР. М., 1982, с. 213 сл.

³ Вж. също Х. Тодорова. Добруджа през праисторическата епоха. — В: А. Фол, С. Димитров (ред.). История на Добруджа, I. С., 1984, с. 66; А. Фол. Тракийският орфизъм. С., 1986, с. 139; П. Делев. Раннотракийски погребални обичаи и вярвания. Авт. на канд. дис. С., 1986, с. 12; M. Gimbutas. The Language of the Goddess. San Francisco, 1989, p. 149, 324.

⁴ M. Gimbutas. Proto-Indo-European Culture: the Kurgan Culture during the Fifth, Fourth, and Third Millennia B. C. — In: G. Cardona et al. (Eds.) Indo-European and Indo-Europeans. Philadelphia, 1970, 155-197.

⁵ В централноевропейската, югославската и румънската историография карпато-балканските култури от средата на IV хил. пр. н. е. до третата четвърт на III хил. пр. н. е. (калибрирани дати) се отнасят към „енеолита“ или т. нар. Преходен период. В българската историография ранната бронзова епоха е свързана с

— раннобронзовите надгробни могили в Карпато-Балканския регион са с различен произход и се разпространяват върху значителна територия през втория и третия етап на ранната бронзова епоха (обр. 1);

— новите извори позволяват да се открие централноевропейска традиция в погребалните ритуали с могилен насип, отразена в надгробните могили с трупоиизгаряне през първия етап на ранната бронзова епоха в Среднодунавския басейн и Централните Балкани (Баден I, Баден I — Чернавода III); някои от надгробните могили с трупоиизгаряне от втория етап на ранната бронзова епоха вероятно са продължение на тази традиция;

— според досегашните данни надгробните могили са известни от Баденския и Вучедолския културен комплекс, културите ямна, Коцофен, Жигодин, Белотич-Бела Црква и др.;

— редица могилен некрополи и единични проучени надгробни могили са все още с неизяснена културна принадлежност;

— най-многобройни са данните за развитата ямна култура, които позволяват да се разграничат най-малко 9 зони на разпространението ѝ. Основното различие между надгробните могили от ямната култура и останалите е трупоиизгарянето като начин на погребване, което не е характерно за ямната култура;

— раннобронзовите надгробни могилен насип са от пръст, пръст и камъни или само камъни;

— произходът на надгробните могили с каменни цисти от Трансилвания, Централните и Западните Балкани е все още неизяснен.

егейската хронологическа система. Необходимо е да се посочи също, че в културния хоризонт се включват култури и обекти, които могат да не бъдат изцяло синхронни.

⁶ I. Torma. Die Boleráz-Gruppe in Ungarn. In: B. Chropovský (Red.). Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Bratislava, 1973, 483 sq.

⁷ Ibid.; G. Nevizánsky. Grabfunde und Überbauerscheinungen der Träger der Badener Kultur im zentralen Gebiet des Karpatenbeckens. — SIA, 33—2, 1985, p. 251.

⁸ A. Medunová-Benešová. Eneolitické mohyly ohrozkického typu na Moravě. — PA, 58-2, 1967, 341—380. M. Šmid. Výzkum eneolitických mohyl na Kosíři u Slatinek. — Přehled výzkumů 1981. Brno, 1983, p. 22, Tab. 7.

⁹ A. Prudká. Výzkum baalberské mohyly na Ostřichovci u Slatinek (okr. Prostějov). — Přehled výzkumů 1976. Brno, 1978, 21—22, Tab. 1—2, E. Ruttkay. Fernbeziehungen im neolithischen Europe. — MAGW, Wien, 115, 1985, p. 146.

¹⁰ М. Косорин. Резултати истраживања праисторијских некропола и насеља на подручју Подриња 1974—1977. — Старица, S. N., 18—19, 1979, 181—189, T. III—IV.

¹¹ Пак там, с. 183 сл.
¹² Пак там, с. 187.
¹³ D. Garašanin. Die frühe Bronzezeit und die Übergangsperiode in Nordwestserbien. — In: L'énéolithique et le début de l'âge du bronze dans certaines régions de l'Europe. (PKA, 24). Wrocław etc., 1985, p. 76.
¹⁴ Ibid., loc. cit.
¹⁵ K. Gallis. Kauseis nekron apo ti neolithiki epochi sti Thessalia. Athens, 1982, 234—244, Fig. B.
¹⁶ За ямната култура от междуречието Днестър — Южен Буг — Днестър — Прут/Дунав вж. A. Häusler. Die Gräber der älteren Öckergrabbkultur zwischen Dnepr und Karpaten. Berlin, 1976; Г. Ф. Чеботаренко, Е. В. Яровой, Н. П. Тельнов. Курганы Буджакской степи. Кишинев, 1989 (с пос. л-ра).
¹⁷ В. Зирра. Култура погребений с охрой в Закарпатских областях РНР. — В: Е. В. Кондураки и др. (ред.). Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской народной республики. Кишинев, 1960, 97—127 (с пос. л-ра).
¹⁸ E. Comşa. Considérations portant sur les tombes à ocre de la zone du Bas-Danube. — Istraživanja, Novi Sad, 5, 1976, 33—43; Idem. Les tombes tumulaires à ocre du nord de la Moldavie. — In: D. Srejšović, N. Tasić. (Hrsgs.). Hügelbestattung in der Karpathen — Donau — Balkan-Zone während der äneolithischen Periode. (Понататък HÜGELBESTATTUNGsymposium). Beograd, 1987, 121—126; D. Berciu, P. Roman. Mormintele tumulare de la Verbița (jud. Dolj). — Thraco-Dacica, 5-1/2, 1984, 15—21.
¹⁹ N. Kalicz. Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Budapest, 1968, 15—61.
²⁰ I. Ecsedy. The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary. Budapest, 1979. За относителната хронология на ямната култура в Източна Унгария вж. също N. Kalicz. Die chronologischen Verhältnisse zwischen der Badener Kultur und den Kurgangräbern in Ostungarn. — In: Praehistorica XV. Praha, 1989, 121—132.
²¹ Б. Јовановић. Тумули степске културе гробова јаме у Подунављу. — Старинар, S. N., 26, 1976, 9 сл.; M. Girić. Über die Erforschung der Grabhügel in der Wojwodina. — In: Atti X. Simp. Int. Neol. Età Bronzo in Europa. Verona, 1982, 99—105; Idem. Die Erforschung der äneolithischen Hügelgräber im nördlichen Banat. — In: HÜGELBESTATTUNGsymposium, 1987, 71—75; 14—18; L. Bukvić. Die ältesten Hügelbestattungen im südlichen Banat. — In: HÜGELBESTATTUNGsymposium, 1987, 83—85; D. Srejšović. Humke stepskih odlica na teritoriji Srbije. — GCBi, Sarajevo, 13, 1976, 117—130, T. 1—3; H. Tasić. Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до придора скита. Нови Сад — Београд, 1983, 22 сл. P. Medović. Rezultate der Untersuchungen auf Drei Grabhügeln in der Gemarkung des Dorfes Perles im Mittleren Banat. — In: HÜGELBESTATTUNGsymposium, 1987, 77—82.
²² Б. Николов. Могили погребения от ранно-бронзовата епоха при Търнава и Кнежа, Врачански окръг. — Археология, 1976, 3, 38—51; Епоха ранней бронзы в Северо-Западной Болгарии и некрополь у села Търнава. — Thracia Praehistorica. Suppl. Pulpudeva 3. S., 1982, 192—200; G. Tončeva. Néropole tumulaire de l'âge du bronze ancien près du village Belogradec. — Studia Praehistorica, 1978, 1—2, 228 sq.; R. Katinčarov. Les rites funéraires pendant l'âge du bronze en Bulgarie. — Thracia, 5, 1980, 169—171; X. Тодорова. Цит. съч., 62—67; М. Кънчев. Надгробна могила до с. Голяма дотелина. — АОР през 1987. Благоевград, 1988, с. 60; Некрополи от бронзовата епоха в района на „Марица-изток“. — В: И. Панайотов и др. (ред.). Експедиция Марица-изток. Археологически проучвания. С., 1991, 41 сл.; К. Лешаков, Б. Борисов. Надгробна могила 4 при с. Голяма дотелина, 1988, с. 59; Раднево. — АОР през 1987. Благоевград, 1988, с. 59; П. Георгиева. Надгробна могила край Шабла, Толбухинско. — АОР през 1987. Благоевград, 1988, с. 59; И. Панайотов. Ямната култура в българските земи

(РП, 21). С., 1989 (с пос. л-ра); Г. Китов, И. Панайотов, П. Павлов. Могили некрополи в Ловешкият край. Ранна бронзова епоха (некрополът Горан — Слатина) (РП, 23). С., 1991; Г. Китов, Г. Атанасов. Могили край селата Правенци и Избул, община Нови пазар. — АОР 1990, Ловеч, 1991, 55—56.
²³ И. Панайотов. Цит. съч.; Г. Китов, И. Панайотов, П. Павлов. Цит. съч.
²⁴ N. Bodinaku. Kërkime arkeologjike në rrethin e Përmetit. — Iliria, 11, 1981, 2, 243—246, Fig. 1—2.
²⁵ B. Govedarica. Einige Fragen der Chronologie und Herkunft der ältesten Tumuli mit Steinkistengräbern im ostadriatischen Gebiet. — In: HÜGELBESTATTUNGsymposium 1987, p. 66.
²⁶ M. Garašanin. Pontski i stepski utacaji u donjem Podunavlju i na Balkanu na prelazu iz neolita u metalno doba. — GZM, 16, 1961, 5—26. Н. Я. Мерперт. О связях Северного Причерноморья и Балкан в раннем бронзовом веке. — КСИА, 105, 1965, 10—20.
²⁷ Таблицата е въз основа на посочената литература в бел. 17—25.
²⁸ Л. Николова. Проблеми на културните взаимоотношения между Югоизточна и Централна Европа през ранната бронзова епоха. Авт. на канд. дис. С., 1991, 31—32. Приетата в статията относителна хронология на развитата ямна култура от разглеждания регион се основава главно на данните за културните контакти с местните раннобронзови култури от втория етап на ранната бронзова епоха. Потвърждение на тази теоретична постановка са и калибрираните дати от гробове от ямната култура, които попадат в края на IV хил. пр. н. е. — първата половина на III хил. пр. н. е.
²⁹ J. Machnik. Hügelgräber der Schnurkeramik-kultur in der Nordkarpatischen Zone. — In: HÜGELBESTATTUNGsymposium, Beograd, 1987, 132—154.
³⁰ Основните позиции на трупологането вж. у M. Buchvaldek. Zur Analyse der Gräberfelder in der Mitteleuropäischen Schnurkeramik. — In: HÜGELBESTATTUNGsymposium, Beograd, 1987, Abb. 3, p. 156.
³¹ J. Machnik. The Corded Ware Culture and Cultures from the Turn of the Neolithic Age and the Bronze Age. — In: The Neolithic in Poland. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1970, Fig. 137:4,5.
³² Idem. Hügelgräber ..., p. 141.
³³ B. Brukner, J. Petrović, M. Girić. Vojvodina u bakarnom i ranom bronzanom dobu. Katalog. Novi Sad, 1974, p. 21, Pl. 64; S. Dimitrijević. Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleksi. — In: PJZ. III. Sarajevo, 1979, p. 286; H. Tasić. Југословенско ..., с. 26.
³⁴ S. Kováč. Hügelgräberfelder der Badener Kultur in Slanatal (Vorläufige Bemerkungen zum Bestattungsritus und Chronologie). — In: HÜGELBESTATTUNGsymposium, Beograd, 1987, 99—105.
³⁵ N. Tasić. Promeni u načini sahranjivanja u eneolitu jugoslovenskog Podunavlja i severnog Balkana. — Balcanica, 8, 1977, p. 33; S. Dimitrijević. Op. cit., 285—286, T. XXVIII:7; M. Girić. Über ..., 99—100; H. Tasić. Југословенско ..., с. 26, 35 Сл. 5.
³⁶ P. Roman. The Late Copper Age Coțofeni Culture of South-East Europe. (BAR Suppl. Series, 32). London, 1977, p. 37, pl. 8:9 a, d; Idem. Der „Kostolac-Kultur“-Begriff nach 35 Jahren. — PZ, 55—2, 1980, p. 224.
³⁷ P. Roman. The Late ..., 37—38; H. Ciugudeanu. Noi contribuții la cercetarea necropolelor tumulare din Munții Transcailui și Ai Bedeleului. — AMN, 14, 1977, 43 sq.; N. Vlăsa, M. Takacs, Gh. Lazarovici. Die Hügelgräber aus dem Banat und aus Siebenbürgen aus der Spätäneolithischen Periode. — In: HÜGELBESTATTUNGsymposium, Beograd, 1987, 107 sq.
³⁸ Б. Николов. Могили ..., 23—24.
³⁹ Л. Николова. Цит. съч., 23—24.
⁴⁰ P. Roman. Perioada timpurie a epocii bronzului pe teritoriul României. — SCIVA, 37—1, 1986, p. 40, Fig. 1: 2a-b, 4.
⁴¹ И. Панайотов. Цит. съч., 37—39, 91 (с цит.

л-ра); D. Srejskić. Op. cit.; P. Roman. The Late ..., p. 38; M. Primas. Velika Gruda. Ein Grabhügel des 3. und 2. Jahrtausends v. Chr. in Montenegro. — Arch. Korrespondenzblatt, 1992, 1 (im Druck). Надгробната могила при Барам е възможно да се отнася към третия етап на ранната бронзова епоха.

⁴² М. Гарашанин. Присторија на тлу СР Србије. Београд, 1973, 253—266; Н. Тасић. Die Vinkovci Kultur. — In: N. Tasić (Hrsg.). Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. Beograd, 1984, p. 25.

⁴³ B. Govedarica. Op. cit., p. 57 sq.; B. Čović. Posuška kultura. — GZM (A), N. S., 44, 1989, 87 sq.

⁴⁴ B. Govedarica. Op. cit., 59—61 (с пос. л-ра).

⁴⁵ H. Ciugudeanu. Op. cit.; N. Vlăsa, M. Ta-

kacs, Gh. Lazarovici. Op. cit.; H. Ciugudeanu. Zur frühen Bronzezeit in Siebenbürgen-im Lichte der Ausgrabungen von Ampoița, jud. Alba. — PZ, 66—1, 1991, 79 sq.

⁴⁶ D. Berciu, P. Roman. Op. cit.

⁴⁷ G. Bandi. Somogyvár-Gruppe. — In: N. Tasić (Hrsg.). Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. Beograd, 1984, p. 127.

⁴⁸ M. Novotná. Die Kultur der ostslowakischen Hügelgräber und ihre Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. — In: HÜGELBESTATTUNG symp, Beograd, 1987, 91—97. Според калибрираните радиокарбонни дати долната хронологическа граница на тази група е възможно да е в края на втория период на ранната бронзова епоха.

Apparition et diffusion des tumuli sépulcraux dans la région des Karpathes-Balkans (Âge du bronze ancien)

L. NIKOLOVA

(Résumé)

L'âge du bronze ancien (environ 3500/3400 — 2200/2000 a. av. n. è.) est la première période d'une large diffusion des tumuli sépulcraux dans la région des Karpathes-Balkans. Pendant la première étape de l'âge du bronze ancien (environ 3500/3400 — 3100/3000 a. av. n. è.) le rite funèbre exécuté par un talus de colline pénètre de l'Europe Centrale Orientale (Baden I) au sud vers le bassin du f. Drina (le tumulus sépulcral Šošari-Sač et les funérailles les plus anciennes de la nécropole Tolisavac-Banevac), en même temps l'incinération des cadavres comme une méthode funèbre. Pendant la deuxième étape de l'âge du bronze ancien (3100/3000 — 2500/2400 a. av. n. è.) on a étudié des tumuli sépulcraux d'ensembles culturels du Baden et Vučedol, les cultures Coșofeni, Jigodin, etc. On y

trouve des funérailles avec l'incinération des cadavres et avec l'inhumation — des hokers. Dans l'aréal du Jigodin apparaissent les schistes de pierre. Les données pour la culture de fosse sont les plus nombreuses pour cette étape et à leur base on peut jusqu'à présent distinguer au moins 9 zones de leur diffusion dans les Balkans. Dans le tumulus sépulcral Târnava I on voit la réflexion de son action réciproque avec la culture Coșofeni. Pendant la troisième étape de l'âge du bronze ancien (2500/2400 — 2200/2000 a. av. n. è.) les tumuli sépulcraux caractérisent la culture Belotić-Bela Crkva et la culture de fosse, à cette étape appartiennent aussi quelques tumuli sépulcraux des Balkans Occidentaux et de la Transylvanie (Ampoița et d'autres).

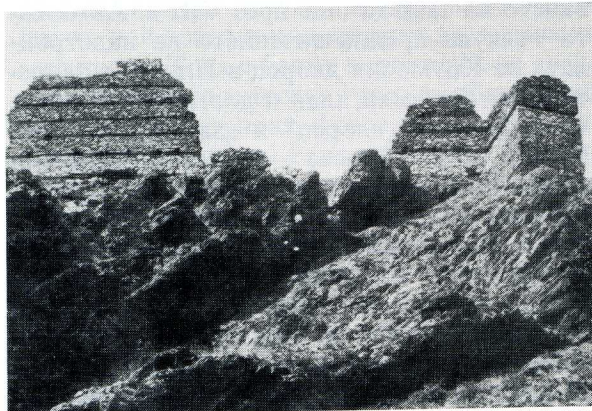
Замъкът в Средновековна България. Традиции и влияния

ИВАН ДЖАМБОВ

Проблемът за средновековния замък е сравнително нов за българската историческа наука. За първи път той се постави на обсъждане през 1985 г. на Национална научна сесия, проведена в гр. Сопот. Конкретен повод бяха резултатите от археологическите разкопки на голямата българска крепост „Аневско кале“ — един типичен и най-добре запазен паметник от периода на развития феодализъм (XIII—XIV в.)¹. На тази конференция се повдигнаха много въпроси от

конкретен и по-общ характер. Специално внимание заслужава този от тях, който постави на дискусия съществуването въобще на средновековен български замък като архитектурен и фортификационен тип, като политически и административен център. Както знаем, най-изявен представител в това отношение е замъкът в Западна Европа. Излезе от печат сборник с изнесените на сесията доклади².

Очевидно е, че на един пръв и единствен

• Обр. 1. Замъкът „Аневско кале“ край Сопот (общ изглед). Fig. 1. La forteresse „Anevsko kale“ près de Sopot (vue générale)

засага форум не можеха да се осветлят детайлно многото аспекти в цялостната структура на замъка. Стана ясно обаче, че за българската наука той има голямо значение. Необходимо е този проблем да заеме подобаващо място в изследванията на нашите учени-медиевисти — архитекти, археолози, историци и др. Скромен принос в това отнoшение е и настоящата статия.

Преди всичко трябва да посочим, че въпросът за феодалния замък е част от големия проблем за българския средновековен град³. В този смисъл той не може да бъде разглеждан откъснато от цялостния градоустройствен, социално-икономически, политически, духовен и културен облик на града. Той е звено от сложната структура на градския организъм. Но ролята му е първостепенна, защото обикновено замъкът се свързва с владетелската личност, в ръцете на която са съсредоточени политическата и административната власт. Следователно средновековният български замък трябва да се разглежда в неговото историческо развитие. От друга страна, необходимо е да се изяснят приликите и отликите със замъците в останалия европейски свят. Това е много съществен пункт в научното дирене, останал засега вън от обсега на изследователите, защото археологическите и архитектурните останки на средновековни крепости-замъци са достигнали до нас в много лошо състояние.

За първи път такива възможности ни предостави замъкът „Аневско кале“, разположен край гр. Сопот. Неговите внушителни стени и сега се издигат на височина 14 м (обр. 1).

От гледище на съвременната историография възникването и развитието на средновековния български замък е правилно да се свърже с развитието на феодализма в българските земи. По силата на тази концепция следва да се търси и неговата пе-

риодизация⁴. Така някои автори достигат до заключението, че феодалните замъци у нас и в Европа започват да се строят още в IX в. — заедно със строителството на първите средновековни крепости⁵. Смятаме, че тези констатации са по принцип правилни, но с оглед на конкретните условия те не отговарят на действителността. Най-силният аргумент в тази връзка е фактът, че развитието на феодализма по това време в Западна Европа и в България не се намира на едно и също ниво. Действително с изграждането на първите средновековни градове се оформят ханските, а по-късно и царските резиденции-дворци, които като комплекси са, условно казано, „архаична форма“ на бъдещия замък. Спазени са и някои основни принципи, като местоположение във вътрешния град, самостоятелна отбранителна система и пр. След утвърждаването на християнството като официална религия в тях се включват църковните постройки или манастирите. Това обаче не е достатъчно, за да се допусне, че средновековният замък възниква през ранните фази на феодализма в България.

При проучване на Охридската крепост известният наш учен Никола Мавродинов пръв застъпва някои въпроси около замъка. Той нарича резиденциите на тогавашните западнобългарски царе дворци, но употребява и термина „замък“. Така например цар Роман е живял във Воден. Самата крепост е била разположена на висока и отвесна скала над Островското езеро⁶. Ловен замък-дворец (наречен още „лятна резиденция“) е имал и Гаврил-Радомир в Соке.

Ще се спрем по-подробно на разсъжденията на Н. Мавродинов за Охридския замък и въобще на неговото мнение за замъка като архитектурен тип. Третият строителен период от съществуването му той свързва с времето на Самуил (края на X в. и началото на XI в.)⁷. Повлиян от външните белези и добре запазените стени, авторът счита недвусмислено, че това е истински замък. В изследването си той отива още по-далеч, като утвърждава, че „това е в Европа най-старият средновековен замък“. Нещо повече, той отхвърля възможността да е повлиян от западните замъци, тъй като най-ранните от тях според него са били изградени 100—150 г. по-късно, т. е. в края на XI и началото на XII в., по подобие на византийските. Предполага също и българско влияние. С други думи, Н. Мавродинов лансира мнението, че западноевропейският замък възниква на базата на византийския и българския замък. В крайна сметка изводът му е, че вече в Самуилово време замъкът в България е напълно оформен⁸.

С кое можем и с кое не можем да се съгласим в тезата на автора? Трябва да отдадем дължимото на верните, макар и дифинитивни, постановки за архитектурния тип на замъка. Едва ли можем да намерим по-точно определение за него на тогавашния етап на проучване от това, „че той съчетава крепост и дворец в една постройка от нов тип“⁹. Очевидно тук сме свидетели на смесване функциите на отбранителната система на крепостта като цяло с двореца на владетеля, който в повечето случаи има самостоятелно укрепление. Това добре личи от представената в публикацията фотография, където северната стена на Охридската крепост е отъждествена със Самуиловия замък. Неправилното тълкуване се дължи на факта, че той не се е запазил.

Що се отнася до това, чие влияние е първично по отношение на общия архитектурен облик — на западноевропейския или на източноевропейския замък, е трудно да се каже. Не е напълно вярно твърдението, че западните замъци възникват 100 — 150 г. след българските и византийските, и да бъдат отнесени чак към края на XI или в XII в. Известно е, че някои от тях възникват още в средата на X в.¹⁰ Това би било вярно, ако приемем за начална дата изграждането на новите типове дворци с високи стени, кули и порти във Византия и България от средата на IX в. Авторът обаче сам казва, че в тези случаи може да говорим само за „зачатьци“ или „първи стъпки“ от оформянето на замъка. Посочените примери са неуместни, особено що се отнася до „двореца на Симеон“ в Преслав¹¹, защото именно в X в. след окончателното оформяне на неговата укрепителна система той се превръща в цитадела и резиденция на българския владетел¹².

Действително трябва да се съгласим с наченките на такъв род строителство през X в., но едва ли е правдоподобно твърдението, че вече в „Самуилово време замъкът е напълно оформен“¹³. В първия период от създаването на този тип фортификационна архитектура във Византия и България е логично и правилно да търсим влиянието ѝ върху западноевропейския замък. Едно доказателство в тази връзка е широкото разпространение на крълата кула като елемент от укрепителната система. По-късно (след XI в.) той придобива напълно самостоятелен архитектурен облик. През XIII и особено през XIV в. западноевропейският замък от своя страна започва да оказва влияние върху българския средновековен замък.

По този повод има изказано и друго становище, което лансира идеята за възник-

ването на замъка още през VIII в. Авторката тълкува предназначението на надстройката на Крумовия дворец в Плиска в теоретико-исторически план и достига до извода, че понятията „дворец“ и „замък“ са еднозначни. „Тук (Плиска — б. м., И. Д.) е бил построен и съществувал до 811 г. първият укрепен дворец на българските владетели. Той е бил и най-ранният укрепен замък на континента.“ Смятаме, че този извод се нуждае от повече аргументи. Наистина в него има наличие на някои основни компоненти, като сложна отбранителна система, жилище на владетеля, казармени (караулни) помещения, представителни части и др. Заслужава по-голямо внимание изказаната констатация за замъка въобще, а именно, че той е „комплексно-центрична застроявка с център ханската резиденция“¹⁴.

Нека отново се върнем на развитието на феодализма в общоевропейски мащаб. През XI в. феодалните отношения са се утвърдили напълно. Започнал е процес на децентрализация на държавната власт и издигане самостоятелността на феодала. Едва сега вече може да говорим за оформянето на средновековния замък като самостоятелно съоръжение, от една страна, и център на независима или полунезависима феодална област — от друга. По този признак няма големи отличия между замъците в Западна Европа и в България. Но за същински разцвет на такова строителство у нас може да се смята епохата на развития феодализъм (XIII—XIV в.), а в останалите европейски държави — малко по-късно. Такива са замъците в Червен, Търново, Цепина, Мелник, Копсис и др. Тази констатация е напълно в унисон с изказаното неотдавна становище, че замъкът е преди всичко социално-икономическо и стопанско-политическо явление. Това именно предопределя неговата териториална застроявка и обемно-пространствено решение¹⁵.

Ще се спрем на някои особености на българския средновековен замък, когато той е оформил напълно своя архитектурен и социално-икономически облик, т. е. след средата на XIII в. и началото на XIV в.

Съществуват няколко основни принципа при изграждането на замъците, които се свеждат най-общо до топографските дадености, градоустройствената и плановата схема и социално-икономическия статут. Сам по себе си всеки един от посочените белези би могъл да бъде предмет на самостоятелно изследване поради сложността и многообразието на тяхната характеристика. Общовалиден за всички замъци в българските земи е първият (топографският) признак. Следва да се отбележи, че те винаги са

изграждани на високи и труднодостъпни места, най-често в планински или хълмисти местности. Това е белег, характерен за средновековния български град въобще през епохата на развития феодализъм. Тук по-важен е въпросът за типологията на замъка, която е в пряка връзка с големината на града. Доказано е, че той винаги се е вменствал в централното градско ядро, т. е. в цитаделата. Като пример може да се посочи средновековният Търновград, чиято цитадела е разположена на хълма Царевец. Добре известно е, че в нея се е намирал замъкът-дворец на българските царе. Той е типичен представител на столичната архитектура от това време. Според Й. Алексиев замъкът в Търново е бил естествен акцент в градоустройствената структура на Царевец и е имал особено въздействие с внушителния си обем¹⁶. Несъмнено тук се има предвид както мощната му отбранителна система, така и жилищата на владетеля, представителните сгради, църквата и пр.

Този характерен белег е спазен при замъците в Цепина, Червен, Мелник, Асенова крепост, Сопот и др. Именно големината на града (териториална и числена) дава отражение върху неговите особености. В повечето случаи те са основен градообразуващ елемент — респектиращо укрепително съоръжение, пригодено за самостоятелна отбрана предимно в големите градове. При някои по-малки селища се наблюдава известно градоустройствено сливане на замък с цитаделата, т. е. те са едно и също цяло¹⁷. Такава е крепостта Урвич при с. Кокаляне, Аневското кале край Сопот и др. Н. Овчаров е един от малкото автори, който поставя въпроса, какво трябва да се разбира под феодален замък — цялата крепост или самото укрепено жилище на феодала. Разглежда го на фона на статута на владетеля и самата крепост. Без да прави общ анализ на известните у нас крепости-замъци и тези в останалите европейски страни, той достига до частния извод относно Урвич, че самата крепост е типичен замък¹⁸.

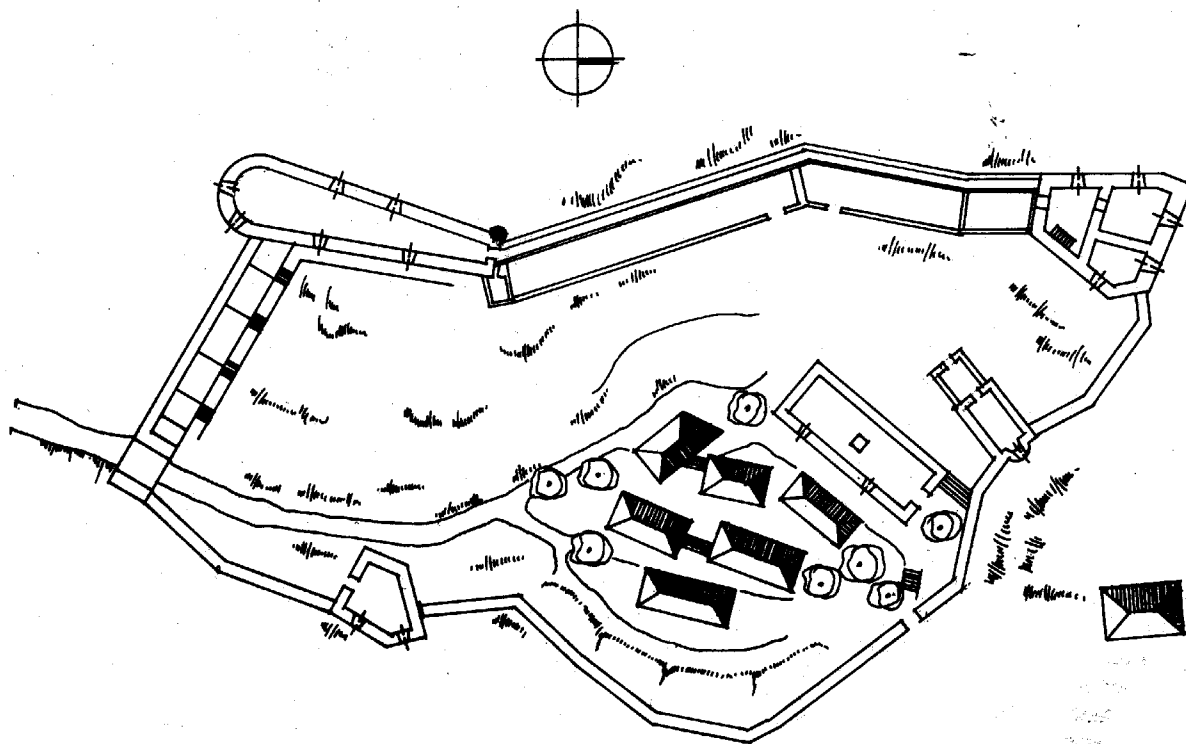
По отношение на градоустройствения облик на замъка нещата са още по-сложни предвид на това, че няма еднаквост в мненията, дължащо се на липсата на точна характеристика и диференциация на различните типове. Обикновено се прилагат готови, но остарели схеми, без да се отчитат специфичните особености на централното градско ядро. Така например някои автори слагат знак на равенство между жилището на владетеля и замък като цяло. В Ловеч жилищният комплекс с площ от 1200 кв. м, разположен на най-високото място на хъл-

ма, е представлявал самият замък. Той се е разполагал около правоъгълен двор и е включвал голяма църковна постройка. Не става ясно обаче т. нар. „оградна стена“ имала ли е защитни функции, след като няма категорични данни за наличието на кули. Все пак трябва да приемем, че замъкът е съществувал на това място. Тук доминираща е била жилищната сграда на управителя¹⁹.

По сходен начин се интерпретира и замъкът в Червен. Наистина жилището на феодала също затваря вътрешен двор с църковна постройка. Авторката споменава, че още К. Шкорпил е отбелязал мястото на замък като самостоятелно палатово укрепление. От описанието обаче не се разбира в какво именно се е състояла самостоятелната отбранителна система на това жилище²⁰. Струва ни се, че и в този случай се допуска отъждествяване на жилището на управителя със замък въобще. Обикновено то е една от най-внушителните постройки и в много случаи влиза в единен архитектурен ансамбъл с църква, площадно пространство и пр. (Търново, Копсис, Мелник и др.). Основното обаче е, че замъкът е сложен комплекс, включващ също солидна укрепителна система, снабдена с кули, главен и второстепенен (резервен) вход, караулни или казармени помещения, водохранилище, жилищни и представителни сгради и др.²¹ Ето защо посочената постройка на феодала не би могла да бъде сама по себе си замъкът на Червен. Това е целият укрепен комплекс, разположен в югозападната част на хълма, наречен от авторката „центърът на Червен“²². Различните строителни етапи доказват неговото съществуване на едно и също място. Третият и четвъртият от тях са най-силно изяви в архитектурно-градоустройствено отношение. Неговата площ от 5040 кв. м е почти толкова, колкото и замъкът на Копсис — крепостта „Аневско кале“ край Сопот.

Аналогичен е примерът с Мелник. Феодалният замък е разположен на площ от 2 — 3 дка. Представлява владетелски комплекс с яки отбранителни съоръжения — крепостни стени, кули, порти и др. Известно е, че в Мелник е резидирал българският деспот Алексей Слав. В същото време градът е бил и административен център. Отделните укрепителни звена, жилищните и култовите сгради са в органическа връзка²³. Някои от кулите (както и при Аневското кале) са пригодени за самостоятелна отбрана.

Съществен елемент в градоустройствената схема на средновековния замък е кулата-донжон. Смята се, че тя е служела като второ (резервно) жилище на феодала и пос-

• Обр. 2. Замъкът „Аневско кале“ край Сопот (възстановен план по арх. В. Дочева). Fig. 2. La forteresse „Anevsko kale“ près de Sopot (plan reconstruit d'après l'architecte V. Docheva et l'auteur)

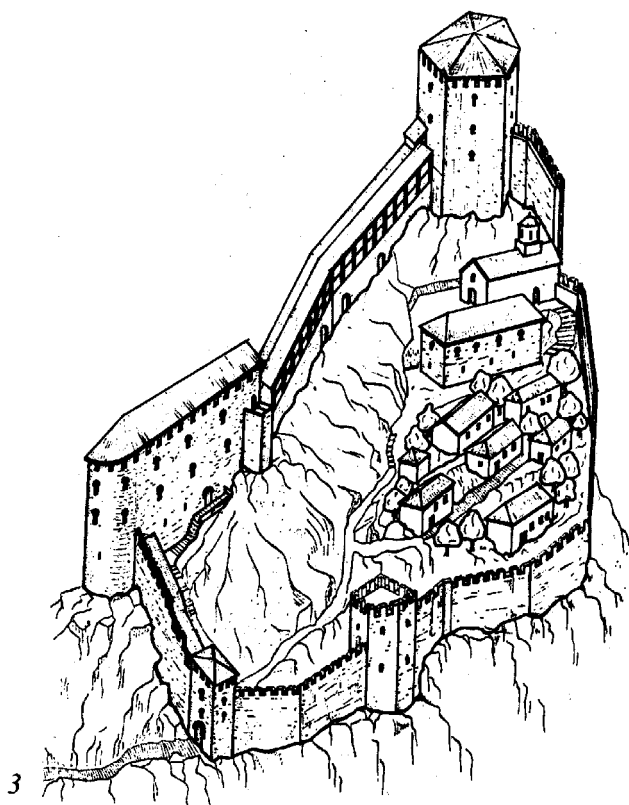
ледно негово убежище в случай на опасност. Обикновено се е намирала в краен пункт на крепостта и е била пригодена за самостоятелна отбрана. Вероятно е имала таен изход, откъдето обитателите и бранителите са могли незабелязано да се изтеглят. Във височина е доминирала над останалите кули и сгради и е носела няколко етажа. Формата на известните и частично запазени кули-донжони в повечето случаи е многоъгълна. Да вземем например крепостта Цепина в Родопите. Замъкът е разположен на най-високата част на хълма и е затварял площ само от 1,5 дка. Заобиколен е с яки крепостни стени с дебелина 1,80 м. Кулата-донжон е в единия край на укреплението и има многоъгълна форма. Този феодален комплекс също е бил седалище на деспот Александър Слав²⁴. Следи от подградието са открити в подножието на крепостта. Такова разположение засвидетелствахме и при подградието на Копсис.

Типичен представител на провинциалната замъчна архитектура е Асеновата крепост. В нея също се наблюдава известно сливане на функциите и архитектурата на цитаделата с феодалния замък. Той е комплекс от сгради с различно предназначение. Над всички доминира с височината и местоположението кулата-донжон. Формата ѝ е многоъгълна, а основите следват конфигу-

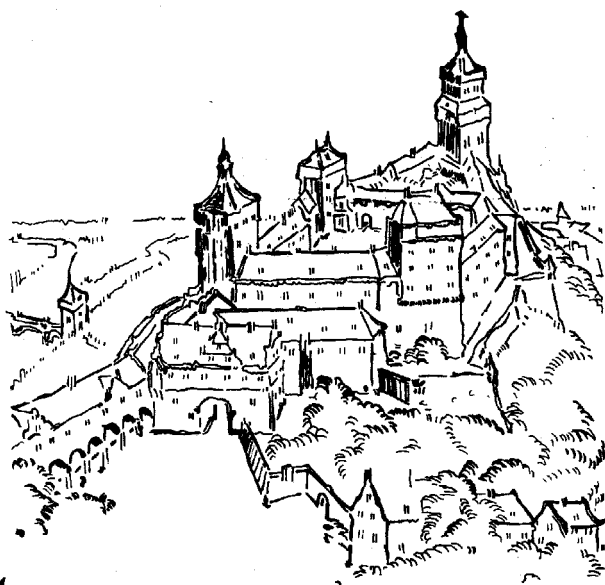
рацията на терена. Важно е да отбележим, че по подобие на кулата в Сопот наред с отбранителните функции тя е била пригодена за трайно обитаване. Независимо от преустройствата през XIII — XIV в. планът на замъка не се е променил²⁵ (обр. 2, 3).

Едно изключение от правилото е кулата при Урвич, която има четириъгълна форма. Според Н. Овчаров разпространението на донжона в Югоизточна Европа става през XIV в.²⁶

За да внесем по-голяма яснота, ще се спрем накратко на кулата-донжон в замъка на Копсис край Сопот. Нейните стени и сега се издигат на височина 10 м. Разположена е на най-високата точка в крепостта — в северния ѝ ъгъл. С нея архитектурният ансамбъл има завършен вид. По план е многоъгълна (петоъгълна) постройка. Вътрешната площ е разчленена на три помещения, всяко едно от които вероятно е било триетажно. При разкопките се откриха много находки с битово предназначение, каменни бойни топци, върхове на стрели и др., свидетелстващи за трайното ѝ обитаване. Подовите на приземните етажи са били на различни нива съобразно терена. Интересно е да отбележим, че бойната платформа е била оформена със зъбери, отломки от които се намериха паднали в едно от помещенията. Това е важен факт във фортификационната система на замъка, хвърлящ светлина върху цялостния му архитектурен образ. Входът към кулата във височина се е осъществявал посредством крепостната стена. Възможно е

3

4

• Обр. 3. Замъкът „Аневско кале“ край Сопот (възстановен образ по арх. В. Дочева). Fig. 3. La forteresse „Anevsko kale“ près de Sopot (image reconstruite l'après l'architecte V. Docheva)

• Обр. 4. Замъкът „Шваненбург“ (скица по Б. Ебхард). Fig. 4. Le château „Schwanenbourg“ (esquisse d'après B. Ebhard)

да е използвана и подвижна стълба, каквато е имала и южната кула. Изходът вероятно е от северозапад, където сега стената е разрушена, тъй като практически от това място тя е почти недостъпна. По отношение на строителната техника в общи линии са спазени основните принципи при

изграждането на българските градове и крепости от XIII — XIV в. — ломени и речни камъни, споени обилно с бял хоросан. Използвани са и дървени греди (сантрачи) с функция на надлъжни и напречни конструктивни възли. Това е характерен белег за българската строителна школа от посочената епоха.

Нека се опитаме сега с конкретни примери главно на базата на археологическите проучвания през последните години и изследванията в чуждестранната историография да направим паралел между западноевропейския и българския замък през XIII — XIV в. За целта отново ще се позовем на резултатите от разкопките на Аневското кале край Сопот като най-добре запазен представител на замъчната архитектура в България.

На първо място ще посочим някои прилики, отнасящи се както до местоположението на замъка, формата на защитната система и разположението на сградите, така и до цялостната му планова схема. Общо градоустройствено сходство срещаме например в замъците Шваненбург, Хорнберг, Улрихсбург и др.²⁷ При сравнителния анализ се очертават много близки елементи с някои замъци във Франция, Италия и Черна гора²⁸. Интересни паралели могат да се посочат със замъка Шато-Монтанер във Франция²⁹. Той има полигонална форма с две основни кули от север и юг. Те се издигат високо над другите, като северната излиза малко вън от стената. Кулата-донжон е разположена в южния край, като крепостната стена се допира до нея. Входът е оформен 2—4 м по-нагоре, което го прави недостъпен за противника без помощта на дървена стълба. Бойната платформа е със зъбери. Разположението на казармения блок е покрай източната крепостна стена. Градежът е изцяло тухлен за разлика от българското строителство, в което преобладава каменната конструкция.

В замъка край Сопот са налице също две основни кули от север и юг. Донжонът обаче се намира в северния край, а казармените помещения — покрай западната крепостна стена. Смятаме, че тези отлики са формални и са продиктувани единствено от теренните особености.

Ще се спрем на още няколко прилики в детайлите на укрепителната система на двата посочени по-горе замъка. Например северната кула на нашия замък също излиза извън крепостната стена. Влизането в нея вероятно се е осъществявало посредством дървена стълба. Дебелината на стените варира между 140—160 см.³⁰ Прозорци не са запазили, но е логично да смятаме, че са били тесни процепи по фасадите. Повечето

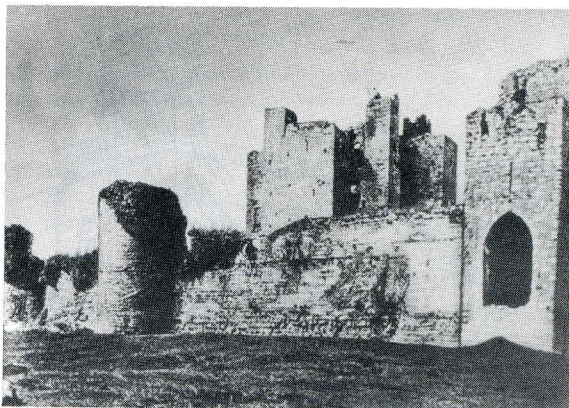
от сградите в укрепеното градско ядро са били многоетажни.

Ще посочим аналогии и с някои по-известни замъци в Черна гора от XIII—XV в. Те също са построени на високи места. Например гр. Бар по план прилича на Шуменската крепост. Цитаделата му е възникнала през XIII—XIV в. Ком е подобен по форма с Аневското кале. В замъка е разположен малък манастирски комплекс. Жилищните сгради са предимно едноделни. Кулата-донжон по правило се намира в единия ъгъл на крепостта. Площта не е голяма и в нея могат да се вместят 1—2 църкви. При гр. Медун цитаделата е сходна с Търновската патриаршия. Замъкът на черногорския гр. Нехай е побира в случай на нужда 900 души. Църквата е еднокорабна. Водохранилището се намира извън крепостните стени, но е неразделна част от укрепителната система³¹. По този начин са изведени в удобно място водохранилището на Аневското кале, едно от водохранилищата на Цепина и др.

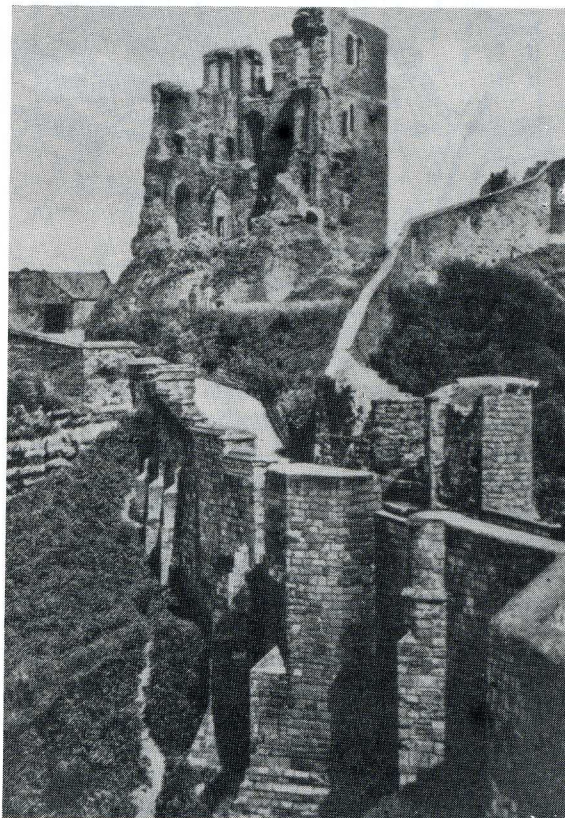
Удивителна е приликата в общия архитектурно-градоустройствен облик между замъка Шваненбург³² и българския средновековен замък край Сопот. Отличната запазеност на първия в началото на века и примерната възстановка на втория, изготвена на базата на добре личащите и сега руини, дават възможност за илюстрация на казаното. Това особено се отнася до разположението, формата, пространството на кулите и сградите от вътрешността на крепостта. Те са многоетажни, с максимално използване на малката площ. Етажите в кулите, помещенията покрай стените, надвратната кула и др. са били пригодени за трайно обитаване. Замъкът е разположен на висок хълм, а останалата част от селището се е намирала в неговото подножие (обр. 3, 4).

Според френските изследователи този начин на оформяне на западноевропейския замък се заражда в района на Арагон (царство Мажорик), а най-добрите строители са от каталонски произход. Той принадлежи към средновековната военна архитектура. В него обаче има и доста белези на гражданственост. В строителството е вложена повече естетизация. Долавя се известна „носталгичност“, тъй като се смята, че той е отражение на вече „изгубена слава“³³. Като примери могат да се посочат още замъкът Шато де Белвер в Палма де Майорка, някои високопланински италиански манастири и др.

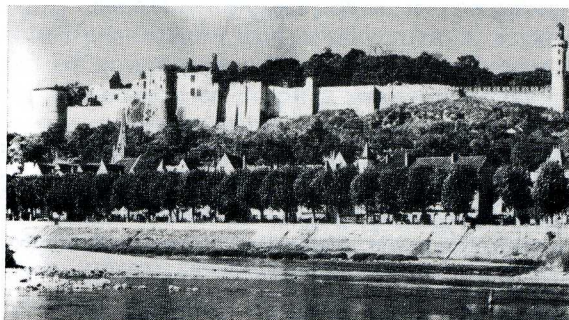
Първоначално замъкът в Западна Европа възниква със смесена конструкция между дърво и камък и има обикновено квадратен план. Негов създател се смята Фулк

5

6

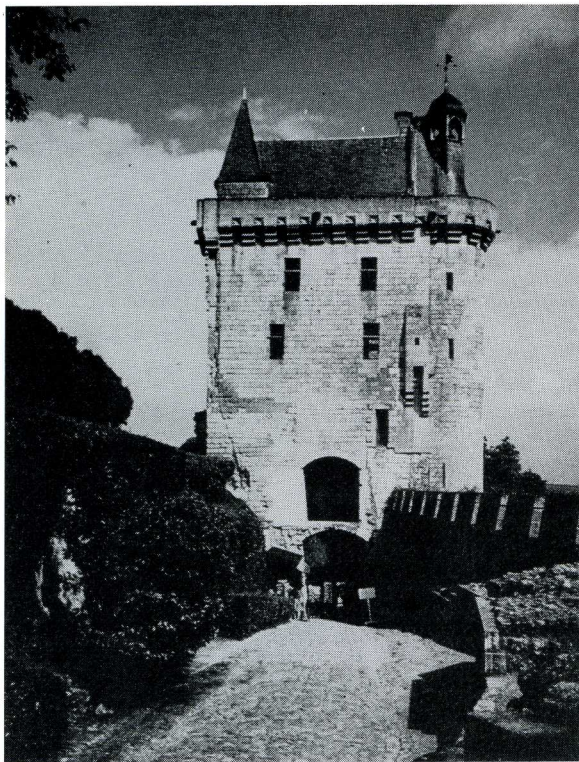

7

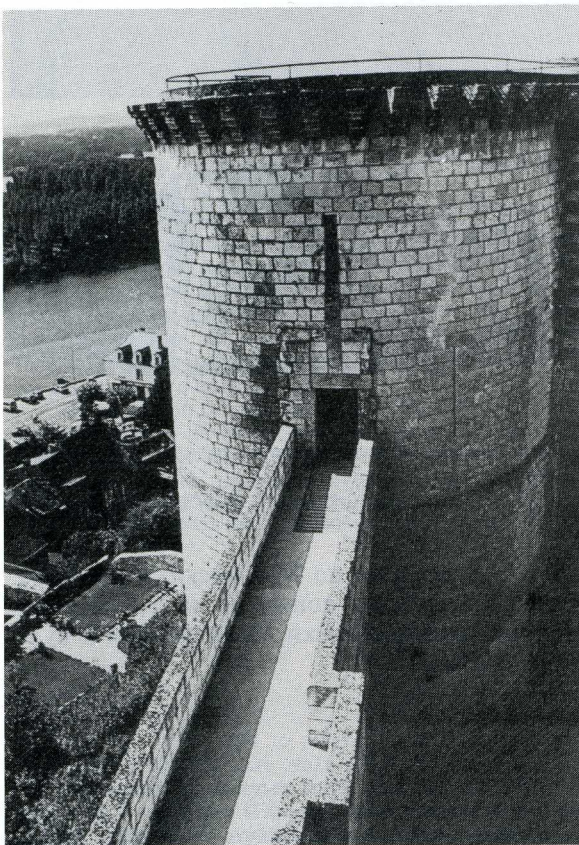
● Обр. 5. Замъкът „Трим“ (изглед). Fig. 5. Le château „Trim“ (vue)

● Обр. 6. Замъкът „Скейбург“ (изглед). Fig. 6. Le château Skaybourg (vue)

● Обр. 7. Замъкът „Шинон“ (общ изглед). Fig. 7. Le château „Chinon“ (vue générale)

8

9

● Обр. 8. Замъкът „Шинон“ (детайл). Fig. 8. Le château „Chinon“ (détail)
 ● Обр. 9. Замъкът „Шинон“ (детайл). Fig. 9. Le château „Chinon“ (détail)

Нера³⁴. Той проектира и изгражда първите каменни замъци от X в. като военно-отбранителни съоръжения от нов архитектурен тип (обр. 5, 6).

Нека се спрем на замъка Шинон, разположен на р. Лоара. Каменното му изграждане датира от 954 г. Укрепителната система дава реална представа за близостта ѝ с Търновската крепост. Владетелският комплекс е долепен до средната част на крепостната стена, а останалите сгради са разположени на неголяма площ във вътрешността на цитаделата. Някои от кулите са кръгли по подобие на охридските. Други са оформени с полукръгла извивка, каквато е имала южната кула на Аневската крепост край Сопот. Близки по вид са и бойната платформа на крепостните стени, зъберите, входът към кулата и пр.³⁵ След едно разширение през 1205 г. е построен параклис (обр. 7, 8, 9).

Четириъгълната кула в замъка Лоше във Франция, чието възникване се поставя също в X в.³⁶, наподобява много на Хрелъвата кула в Рилския манастир. Размерите при основата ѝ са 25/15 м и се издига на височина 38 м. Стените са дебели 2—3 м. Църквата е построена през XI—XII в. Известно сходство в плановото устройство срещаме и в замъка Амбоаз, построен покрай р. Лоара³⁷ (обр. 10, 11).

В политически план западноевропейският замък е свързан с кралската фамилия. Такъв е например споменатият по-горе замък Шато-Монтанер. Той е бил резиденция на граф Гастон Фебюс (1343—1391), чиято дъщеря се омъжва за крал Жак II³⁸. Подобна е картината със замъка Тараскон от края на XIV в. и началото на XV в., който е бил притежание на крал Луи II д'Анжу³⁹. От типа „дворцови“ замъци е споменатият вече Шинон. В него са резидирали и са го използвали кралете Хенри II Плантагенет, Шарл VII, Луи XII, както и такива известни личности като Агнес Сорел, кардинал Ришельо и др. Замъкът Лоше е свързан също с имената на английския крал Хенри II Плантагенет, френския крал Филип-Август и др.⁴⁰ В края на XIV в. замъкът Амбоаз от първа резиденция на френските крале се превръща в постоянно тяхно седалище⁴¹.

Българският средновековен замък също е свързан с царското семейство. Дори да изключим двореца на българските царе в столицата Търново и да хвърлим поглед върху провинциалния замък, ще се убедим недвусмислено, че той е бил седалище на високопоставено лице (най-често с деспотска титла) в родствена връзка с владетеля. Примерите са много — замъкът на деспот Алексей Слав в Цепина и по-късно в Мел-

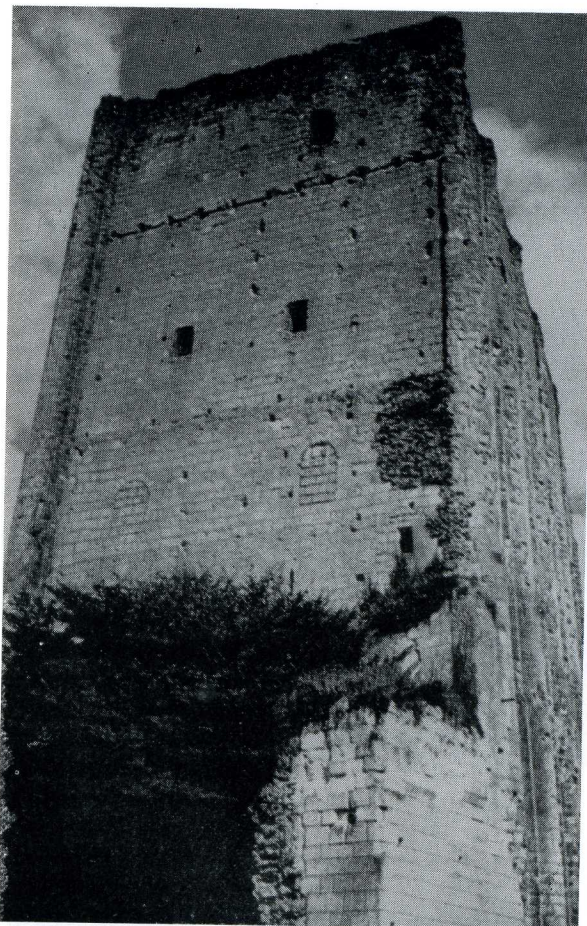
ник, Срацимировият замък в Бдин, замъкът на деспот Войсил в Копсис и др.

Очевидно е, че западноевропейският замък оказва влияние върху българския замък особено през XIV в. Интересно е да знаем пътищата, по които това влияние достига до нас. Не бива да се изпускат от внимание и връзките на българската архитектурна традиция с византийската школа. Но това е тема, заслужаваща специално внимание.

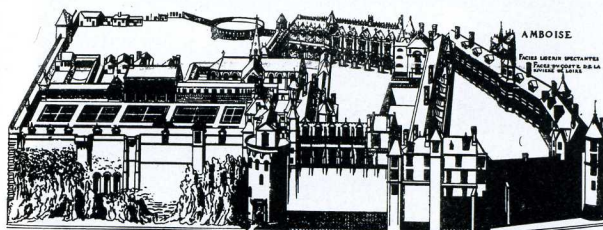
Позволяваме си да предложим следната условна периодизация за налагането на замъка като архитектурна и социално-икономическа единица в нашите земи: 1 *etap* — създаване на предпоставки и наченки на възникването на замъка в България — IX—XI в.; 2 *etap* — възникване, развитие и обособяване на замъка като архитектурен тип в укрепеното градско ядро — XI—XIII в.; 3 *etap* — утвърждаване на замъка като основен политически, административен и духовен център — самостоятелно и като част от цялостния градски организъм — XIII—XIV в. За западноевропейския замък първият и последният период са с по-широки граници.

В резултат от направения анализ се очертават два типа замъци за специфичните български условия. Първия тип бихме могли условно да наречем „дворцов“, свързан директно с царската фамилия, а втория — „провинциален“, свързан с родственници на владетелската личност, имащи имения извън столицата. Разбира се, това не изключва възможността владетелят да е имал резиденции-дворци из територията на своето царство.

В заключение може да кажем, че българският средновековен замък е феномен — рожба на феодалния строй. Неговото възникване и развитие върви паралелно с утвърждаването и най-високия стадий на феодалните отношения. За България това е XIV в. В същото време той е крепост в централното градско ядро, пригодена за самостоятелна отбрана. В някои случаи, според обемно-пространственото му решение, играе роля и на цитадела на средновековния град. Предвид територията, която обхваща, вида и надеждността на отбранителната система, местоположението спрямо

10

11

• Обр. 10. Замъкът „Лоше“. Fig. 10. Le château „Loches“

• Обр. 11. Замъкът „Амбоаз“ (възстановен изглед). Fig. 11. Le château „Amboise“ (vue reconstruite)

общата територия на българската държава може да се съди донякъде и за неговия социално-икономически, политически и културен статус.

¹ Ив. Джамбов. Средновековната крепост край Сопот (Към проблема за локализацията на Копсис). Дисертация. С., 1988. 243 с.; За местоположението на средновековния Копсис (Според историческите сведения и новите археологически проучвания). — Археология, 1986, № 1, 19—27 и пос. лит.

² Сб. Средновековният замък в българските земи XII—XIV в. Сопот, 1987. 99 с. Под ред. на Д. Овчаров и Ив. Джамбазов.

³ Сб. Средновековният български град. С., 1980; Д. Поливянни. Средновековният български град

през XIII—XIV в. С., 1989, с. 169.

⁴ Д. Поливянни. Цит. съч., 29—41 и пос. лит.

⁵ П. Димитров. Към въпроса за феодалния замък в българските земи през XII—XIV в. — В: Средновековният замък в българските земи през XIII—XIV в., 91—93.

⁶ Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. С., 1959, 258—260.

⁷ Пак там.

⁸ Пак там, 261—262.

⁹ Пак там, с. 261, обр. 313.

- ¹⁰ Chateau of the Loire. Firenze, 1987, p. 72.
¹¹ Н. Мавродинов. Цит. съч., с. 261.
¹² Д. Овчаров. Византийски и български крепости V—X в. С., 1982, с. 102.
¹³ Н. Мавродинов. Цит. съч., с. 262.
¹⁴ Д. Василева. Първият български замък в Плиска (Архитектурен анализ). — Техническа мисъл, 1988, № 5, 91—97.
¹⁵ Д. Овчаров. Българският средновековен град и въпросът за феодалния замък. — В: Средновековният замък в българските земи XII—XIV в., с. 8.
¹⁶ Й. Алексиев. Феодалният замък и дворецът на българските царе на Царевец във Велико Търново. — Пак там, с. 37.
¹⁷ Т. Д. Овчаров. Българският средновековен град и феодален замък (13—14 в.). — Пак там, 96—98.
¹⁸ Н. Овчаров. Крепостта-замък Урвич при с. Кокаляне. — Пак там, 59—60.
¹⁹ Й. Чангова. Ловешката крепост. — Пак там, с. 24.
²⁰ В. Димова. Замъкът в средновековния град Червен. — Пак там, с. 30.
²¹ Ив. Джамбов. Дисертация, с. 48; Р. Морева. Феодалният замък на Асенова крепост. — В: Средновековният замък в българските земи XII—XIV в., 65—69.
²² В. Димова. Червен, т. I. Цитаделата на града. С., 1985, 36—45, обр. 1—6.
²³ В. Нешева. Феодалният замък и отбранителната система на Мелник. — В: Средновековният замък в българските земи XII—XIV в., с. 45 и пос. лит.
²⁴ Н. Гиздова. Цепина — Родопска твърдина. — Пак там, с. 73 и пос. лит.
²⁵ Р. Морева. Цит. съч., 67—70.
²⁶ Н. Овчаров. Цит. съч., 59—60.
²⁷ B. Ebhardt: Der Werbau Europas in Mittelalter. Berlin, 1939, p. 318, abb. 362, abb. 61.
²⁸ Г. Мијовић, М. Ковачевић. Градови и утврђена у Црној Гори, Београд-Улцин, 102—134; J. Gardell. Dictionnaire des châteaux de France. Gascogne, Béarn, pays Basque. Paris, 1981, p. 245.
²⁹ Ph. Aragauas. Modèle, projet, théorique et réalisation: Le château de Montaner (XIVe s.), Artistes. Artisans et production artistique au Moyen âge. Vol. II. Paris, 1986, 225—234.
³⁰ Ив. Джамбов. За местоположението на средновековния Копсис, 19—27.
³¹ Г. Мијовић, М. Ковачевић. Цит. съч., 102—119.
³² B. Ebhardt. Op. cit., Abb. 87.
³³ Ph. Aragauas. Op. cit., 225—234.
³⁴ Chateaux of the Loire, p. 92.
³⁵ Ibid., p. 73.
³⁶ Ibid., 92—93.
³⁷ Amboise. (Chateaux of the Loire), Paris, 1981.
³⁸ Ph. Aragauas. Op. cit., 225—234.
³⁹ Ibid., 225—234.
⁴⁰ Amboise. Chateaux of the Loire, 72—73.
⁴¹ Ibid., 92—101; Amboise, Paris, 1981.

La forteresse en Bulgarie médiévale Traditions et influences

I. DJAMBOV

(Résumé)

Dans l'article on éclaire les fonctions et les particularités de la forteresse bulgare médiévale. Ici sont différenciés les principes essentiels dans sa construction—topographiques, urbains, schéma du plan, socio-économiques, etc. Ses éléments essentiels architecturaux sont: un système défensif complexe, des logements de caserne, un domaine du féodal, une église, un espace de place, une tour-donjon, un réservoir et d'autres.

On a exécuté la caractéristique de la forteresse parallèlement avec le développement du féodalisme comme en envergure européenne, ainsi que pour la Bulgarie en particulier. Un intérêt spécial provoquent certaines ressemblances évidentes dans l'aspect urbain commun des châteaux situés près de la Loire, d'un nombre de forteresses au Monténégro et d'une manière concrète entre le château Schwanenbourg et la forteresse „Anevsko kale“ — l'un des monuments le mieux conservés de ce type au XIIIe—XIVe s. dans notre pays.

Comme résultat de l'analyse exécutée on y propose trois étapes dans le développement et l'instauration de la forteresse bulgare médiévale comme un type d'architecture: 1. étape — IXe—XIe s.; 2. étape — XIe—XIIIe s.; 3. étape — XIIIe—XIVe s. En outre on distingue conditionnellement deux types de forteresses: „de la cour“ — liée directement avec la famille royale; „provinciale“ — appartenante aux parents du souverain.

Дребна бронзова пластика от колекцията на ГИМ — Дългопол

ЛЪЧЕЗАР ЛАЗАРОВ

Наскоро в сп. „Векове“ бяха публикувани две бронзови статуетки от експозицията на Градския исторически музей — Дългопол¹. В настоящото съобщение представяме други произведения на античната дребна бронзова пластика от неговата колекция. Всички те са случайни находки, открити на територията или в близост до антични селища, с които Дългополската и съседните общини са изключително богати, както и в района на светилището между селата Рояк и Комарево. Някои от материалите са с неуточен произход, но няма съмнение, че и те са от местния регион — най-вероятно от селищата и крепостите, в които са намерени останалите. Част от изделията представляват нови, несрещани като вариант художествени решения.

I. Статуетки

1. *Статуетка на ездач* (от скулптурна група Херос на кон). Гол конник с леко присвити в коленете крака, чиито ходила липсват, унищожени от корозия, протегната напред лява ръка и високо вдигната дясна. Тялото е слабо, с подчертани гръдни и коремни мускули. Фигурката е с доста масивна глава. Носът и устата са предадени реалистично, очите са изпъкнали и доста големи, косата, сресана на път, е обхваната от лавров венец. Статуетката има височина 9 см и е покрита с тъмнозелена патина (обр. 1)².

● Обр. 1. Статуетка на ездач от м. Усоето, с. Аспарухово, общ. Дългопол. Fig. 1. Statuette d'un cavalier de la contrée „Ousoeto“, village d'Asparouhovo, com. Dălgopol

1

2

● Обр. 2. Статуетка на ездач от м. Катранджията, с. Тутраканци, общ. Провадия. Fig. 2. Statuette d'un cavalier de la contrée „Katrandjiata“, village de Toutrakantzi, com. Provadia

Тази статуетка на Херос се различава от други сходни изделия в редица отношения. В случая конникът е гол в отличие от облечените в хламида и ризница ездачи от римската епоха³. Начинът на предаване на очите чрез изпъкнали лещи и на косата посредством врязани успоредни линии сближава фигурката с една друга статуетка на конник, произхождаща от района на Провадийско, датирана в предримско време и приета за произведение на тракийски майстор⁴. И в този случай, изглежда, би могло да се допусне и предримско датирание, докато тракийският характер на статуетката не подлежи на съмнение.

2. Статуетка на ездач (от скулптурна група Херос на кон). Конникът е представен схематично, с разтворени, леко сгънати в коленете крака, протегната напред лява ръка и вдигната в жест „benedictio latina“ дясна. Облечен е в плътно прилепнала до тялото ризница, с ръкави до лакътя, силно разширяваща се встрани от кръста надолу. Главата е характеризирана доста подробно с буйна чуплива коса, сресана назад, с дълбоки очи, добре изразена уста и извита напред брадичка. Фигурката е почистена и е реставриран чрез приповяване към коляното десен крак. Височина — 4,8 см (обр. 2)⁵.

Статуетката има точен аналог с подобна фигурка от с. Ручай, Кърджалийско⁶. Срав-

нително близки до тях са и две статуетки от с. Люлин, Ямболско, от колекцията на Ямболския музей⁷. Макар и да не са изработени с един калъп, изглежда, че всички те са продукция на една и съща работилница в Тракия от II—III в.

3. Статуетка на кон (от скулптурна група ездач на кон). Кон в ход с вдигнат (отчупен над коляното) десен крак. Останалите крака са насочени вертикално надолу и са отчупени — задният десен под коляното, другите високо горе. Опашката също е отчупена в основата. Главата, полуизвита надясно (от гледна точка на зрителя), е отлично пресъздадена — с къдрава грива, изразителни очи, полуотворена уста, вдлъбнатини над ноздрите. Нейният лек наклон надолу подчертава движението на тялото. Шията на животното е украсена с успоредни врязвания, в основата ѝ е представен посредством врязани кръгчета ремък, от който се спускат бръшлянови листа. Върху тялото и задницата на коня чрез врязани успоредни линии, кръгчета и точки са предадени останалите части от ремъците, също украсени с бръшлянови листа. Отдолу, в корема на коня, има пробита дупка, която по всяка вероятност е служела за закрепване на статуетката. Тя показва, че фигурката е изработена кухо. Върху гърба на коня личат следи от износване, които са резултат, както изглежда, от статуетка на ездач, с която те са представлявали една композиция. Запознати размери: 9,5 × 9,6 см. Тъмнокафява (до черна) патина (обр. 3 а)⁸.

Фигурката е изработена с подчертано майсторство и реализъм и се откроява сред големия брой познати статуетки на коне от България. В изпълнението на детайлите, особено на главата, се чувствува влиянието на Лизипови произведения, документирани от бронзови римски реплики, по-специално от статуетките на Александър Велики на кон и на отделен кон, открити в Херкулан — сега в Националния музей на Неапол⁹. Още по-близка е приликата с прочутите бронзови конни статуи от площад „Св. Марко“ във Венеция¹⁰ и от Неапол¹¹, смятани също за дело на Лизип или (което е по-вероятно) за малко по-късни произведения¹². С тях разглежданата статуетка има голямо сходство в стилово и композиционно отношение. Същевременно украсата от бръшлянови листа, точки и врязани кръгчета по ремъците на коня е много характерна за фигурките на коне от нашите земи. Не само най-реалистичните и издържани в художествено отношение от тези статуи, но и някои по-схематични са представени с бръшлянови листа по тялото¹³. Украсата с бръшлян е един много характерен детайл в тракий-

2

3

• Обр. 3. Статуетка на кон от м. Балкузу, Дългопол. Fig. 3. Statuette d'un cheval de la contrée „Balkouzou“, Dălgopol

• Обр. 4. Статуетка на кон от м. Кара пещера, с. Венчан, общ. Ветрено, Варненска обл. Fig. 4. Statuette d'un cheval de la contrée „Kara pechtera“, village de Venčan, com. Vetreno, département de Varna

• Обр. 5. Статуетка на кон от м. Ачмак чешма, с. Бозвелийско, общ. Провадия. Fig. 5. Statuette d'un cheval d'„Ačmak čechma“, village de Bozveliisko, com. Provadia

• Обр. 6. Ръка (фрагмент от статуетка) от връх Арковна, общ. Дългопол. Fig. 6. Une main (fragment de statuette) du pic „Arkovna“, com. Dălgopol

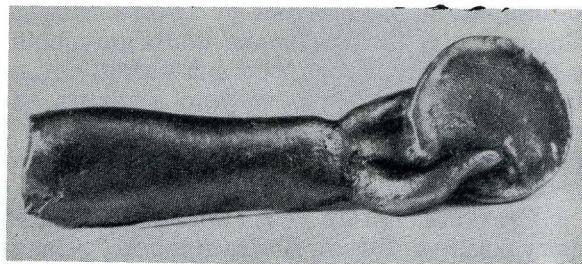
4

ското изкуство. Този орнамент е засвидетелствуван върху различни съдове, включително и при протомета на коне от ритонни в предримската епоха¹⁴. Типична за тракийското изкуство е и украсата на конските амуниции с кръгчета и точки¹⁵. Всичко това сочи една здрава връзка на майстора, изработил фигурката, с тракийските земи въпреки близката прилика с римските копия на класически и елинистични произведения. При това положение авторът на тази статуетка трябва да е бил или местен жител, възпитан в духа и познаващ из основи класическото изкуство (Гърция, Рим), но и носещ в себе си дълбоките тракийски традиции, или обратното — човек с произход от тези страни, но усвоил много от тракийския бит и дух и пренесъл го в своето произведение.

Открита извън археологическия контекст, статуиката най-вероятно принадлежи към римската епоха, ако приемем аналогията с реалистично изработеното конче от Деултум, което има същата бръшлянова украса и врязани ивици по шията и също е представено в ход с вдигнат десен крак¹⁶, както и с елегантно изработената фигурка от с. Крепча, Поповско¹⁷, която също

5

6

7

8

• Обр. 7. Апликация (Зевс?) от м. Три могили, Дългопол. Fig. 7. Application (Zeus?) de la contrée „Tri mogili“, Dalgopol

• Обр. 8. Апликация — глава на Херакъл — украса върху кратер от Тесалоника. Fig. 8. Application — tête d'Héracles — décoration sur un cratère de Thessalonique

трябва да бъде датирана в римско време, ако се съди по другите археологически материали, откривани в района на това село¹⁸.

4. Статуетка на кон (от скулптурна група ездач на кон). Кон в ход с вдигнат напред и сгънат в коляното десен крак, долната част от който липсва. Другите крака и опашката са високо отчупени. Тялото е предадено сравнително реалистично. Шията и главата са симетрично двустранно третиранни, като с врязани кръгчета са представени очите, с коси насечки гривата, а лицето е отделено от шията и гривата чрез вертикална дъговидна врязана линия. В горната част на муцуната с врязвания е загатната юздата. В основата на шията е представена симетрична украса от по три хоризонтално разположени врязани кръгчета, изработени със същата щампа (замба) както очите. Размери (запазени): височина — 3 см, дължина — 4,7 см. Почистена (обр. 4)¹⁹.

Кончето по всяка вероятност е изработено със същия калъп, както това от с. Пет могили, Новозагорско²⁰, като различията в дъговидно врязаните върху лицата вертикални черти може би са резултат от допълнителното им поставяне след изливането. Изключително близо до тези две фигурки стои статуетката с инв. № 355 от колекцията на Старозагорския музей, която е с неустановен произход²¹. От илюстрацията е трудно да се прецени дали и тя произхожда от същия калъп като другите две, но е много вероятно и тя да е дело на майстора, изработил кончетата от с. Венчан и с. Пет могили.

5. Статуетка на кон (от скулптурна група ездач на кон). Схематична фигурка на кон в ход с вдигнат напред десен крак, свит под прав ъгъл в коляното. Другите крака, стъпили на земята, са несиметрично издължени по отношение на тялото. От външната страна на предния и задния ляв крак с по едно хоризонтално врязване са очертани копитата. Опашката е къса, тялото схематизирано, а главата и шията липсват. Размери: височина — 3,3 см, дължина — 4 см. Почистена (обр. 5)²².

Това конче е една от най-схематично изработените подобни фигурки, открити по нашите земи. Близки негови паралели по стил се явяват статуетките от с. Лозен, Хасковско, и от крепостта „Голямото кале“ при с. Младежко, Малкотърновско²³.

6. Ръка с патера (фрагмент от статуетка). Ръката (дясна) е запазена до лакътя. Според добре оформената мускулатура може да се заключи, че тя е фрагмент от мъжка статуетка. Изключително прецизната изработка на запазения фрагмент и гладкото шлифоване говорят за произведение с висока художествена стойност. Дължината на ръката с патерата е 5,7 см, а само на ръката — 5,4 см. Най-голямата статуетка в

колекцията на Дългополския музей е тази на Аполон от с. Сава²⁴, която е висока 16,8 см, а само протегнатата напред до лакътя ръка — 4,2 см. Ако се спазят съответните пропорции, излиза, че сега разглежданият фрагмент е от статуетка с размери приблизително 21 см (обр. 6)²⁵.

II. Апликации

1. *Мъжка глава* (Зевс ?). Главата е с къдрава коса, брада и мустаци, с охлювидни завършеци. Носът, отчупен на върха, е правилен, устните тънки, погледът вперен напред, като очите са изработени от сребро с подчертани зеници²⁶. Неокосмената част на лицето е изключително гладка. По краищата апликацията е фрагментирана и сега е възстановена чрез запълване с олово. В горната дясна половина, над къдравата коса, има детайл от венец или някаква друга украса на главата. Апликацията е изработена съвършено. Тя е гладко „полирана“ и е покрита с тъмнокафява патина. Размери: 4,6 × 3,4 см (обр. 7)²⁷.

Д. Златарски счита апликацията за глава на сатир от украсата на колесница²⁸. Такова определяне трудно може да се приеме, тъй като многобройните апликации от съдове и други предмети почти винаги представят силена (или стария сатир) с широк чип или сплеснат нос, засмян, или поне с широко отворена уста, кози уши, добродушен поглед²⁹. Обратно, мъжкото лице от настоящата апликация е с правилни черти, проникателният поглед и сериозният му вид внушават строгост и респект. Всичко това дава основание да виждаме в него върховния олимпийски бог Зевс. Но и към подобно отнасяне трябва да бъдем внимателни, тъй като една апликация върху кратер от Тесалоника, представлява брадата глава на Херакъл с лъвска кожа (обр. 8)³⁰, е изключително близка до разглежданата тук както в трактовката на чертите на лицето (носа, охлювидно завитата къдрава брада), така и с целия си общ вид. Впрочем не е изключено в сегашния случай да е представен и Дионис (с бръшлянов венец), особено след като не сме в състояние да определим фрагментарно запазената украса върху косата (това може да бъде и лъвска кожа).

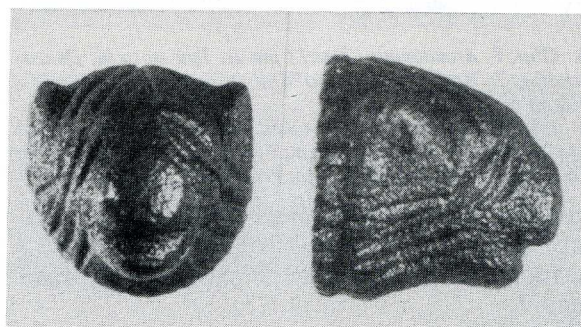
Въз основа на аналозите с украси на металните съдове от класическата и елинистичната епоха³¹ и предвид много тънкия лист, от който е изработена, главата най-вероятно трябва да се приеме за детайл от някое подобно изделие, произведено в Елада или Мала Азия през IV—III в. пр. Хр., или пък представлява релефната част на някоя

9

11

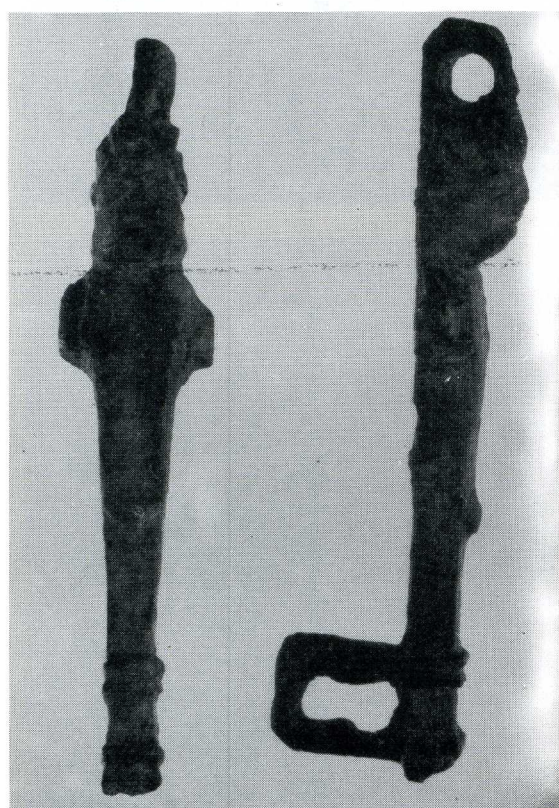

12

10

13

● Обр. 9. Апликация (менада?) от м. Усоето, с. Аспарухово. Fig. 9. Application (ménade?) de la contrée „Oussoéto“, village d'Asparouhovo

● Обр. 10. Апликация — трагическа маска от м. Рядката кория, с. Комарево, общ. Провадия. Fig. 10. Application — masque tragique de la contrée „Riadkata koria“, village de Komarevo, com. Provadia

● Обр. 11. Апликация (Диана?) от м. Дядо Ангелова чешма, с. Комарево. Fig. 11. Application (Diane?) de la contrée „Diado Angelova česhma“, village de Komarevo

● Обр. 12. Апликация — лъвска глава от м. Калъдере, с. Комарево. Fig. 12. Application — tête de lion de la contrée „Kalădere, village de Komarevo

● Обр. 13. Затварач — херма от района на с. Комарево? Fig. 13. Fermaïl — hermas de la région du village de Komarevo?

плочка-апликация, каквито например са украсявали ремъка на щита от Панагюрище от същата епоха³².

2. Женска глава (менада?). Лицето е с овална форма и спусната покрай него коса, която отпред е подчертана с хоризонтални чертички. Носът е малък и чип, устните и веждите са предадени чрез врязвания, а очите представляват сферични вдлъбнатини. Горната лява половина на апликацията е отчупена. Размери: 2,9 × 2,8 см. Почистена (обр. 9)³³.

Апликацията е била част от широко разпространените през римската епоха тоалетни сандъчета³⁴. Често тези елементи от украсата на дървените касетки представят глави на менади (вакханки). Макар че в случая запазената горна половина е износена и евентуалната панделка с плодовете не личи, все пак в дясната страна над челото се забелязва известна издатина, която би могла да бъде част от украсата на венеца (например бръшлянов плод), както при познатите подобни апликации³⁵.

3. Женска глава (трагическа маска). Представена е с орлов нос, очите са третираны с хоризонтални врязвания, над тях с дъговидни врязани линии са очертани веждите, а устните са представени с дълбоки хоризонтални черти. Косата е предадена с вертикални насечки, като над челото е прихваната от широка диадема, а покрай лицето се спуска по един кичур коса, върху десния от които е запазен орнамент „рибена кост“. Апликацията е с размери 3,7 × 3,1 см. Почистена (обр. 10)³⁶.

Тази апликация също е от тоалетно сандъче. Женски глави от такива изделия с подобно прихващане на косата с диадема и сходно изражение на лицето могат да се посочат от Ескус³⁷, от Националната библиотека в Париж³⁸ и от колекцията на Allard Pierson Museum в Амстердам³⁹. Освен това такъв вид апликации са характерни и за украсата на дръжките на някои римски лампи⁴⁰. При всички указани примери те се интерпретират като трагически маски.

4. Женски бюст (Диана или амазонка). Главата е леко извита наляво, като очите представляват широки вдлъбнатини, носът е правилен, но широк, косата е разделена на път и предадена с вълнообразни врязани линии. Лявата половина на тялото е гола, а дясната е отчупена и липсва, но върху нея е имало превързана дреха или колчан, което се вижда от запазения фрагмент в основата на бюста⁴¹. Размери: 4,4 × 2,3 см. Почистена (обр. 11)⁴².

По всяка вероятност апликацията също е елемент от металическата част на дървена касетка⁴³, макар че подобни, но в повечето

случаи с по-големи размери бюстове са украсявали и колесниците от това време⁴⁴.

5. *Лъвска глава*. Главата е с леко отворена паст, като най-добре са оформени ушите. Очите и козината са предадени чрез връзани коси успоредни линии. Отзад апликацията има отвор, посредством който се е прикрепвала чрез железен щифт към украсявания предмет. Фрагмент от щифта е останал в отвора. Размери: 1,4 × 1,3 см. Почистена (обр. 12)⁴⁵.

Най-вероятно и лъвската главичка е била апликирана към някоя тоалетна кутия подобно на намерените в тракийската гробница при с. Мъдрец, Старозагорско⁴⁶.

III. Затварач-херма

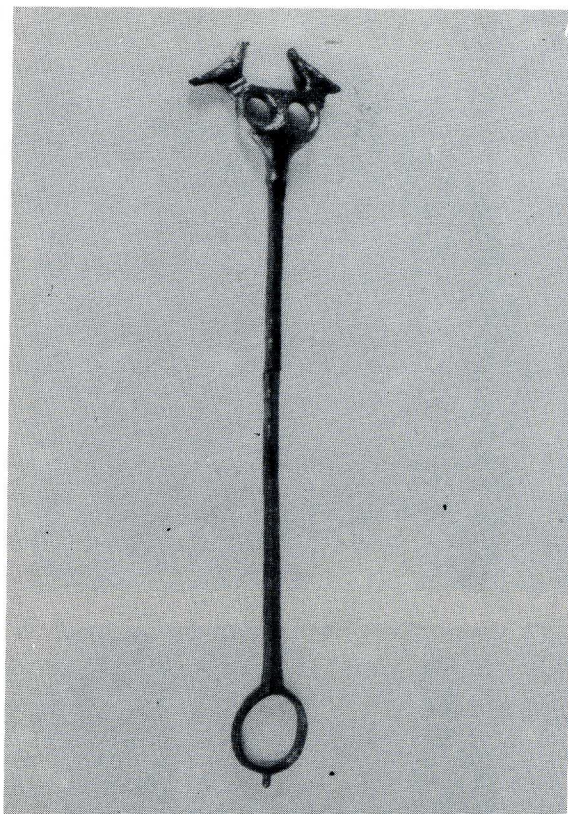
Затварач-херма от заключалката на тоалетно сандъче. В горната част е представен бюст на Хермес с предадени чрез насечки коса, очи и уста. На главата има халка за окачване към капака. Под бюста затварачът се изтънява и издължава във формата на стълб, в чиято основа е оформен пиедестал. В задната част основата образува пластина с отвор за заключване. Размери: височина — 4,1 см. Зелена патина (обр. 13)⁴⁷.

Тази форма е известна от доста касети с художествена украса на заключващия елемент⁴⁸. В сегашния случай за отбелязване е малкият размер на затварача и в това отношение най-близко до него е един подобен от колекцията Севериану в Букурещ⁴⁹.

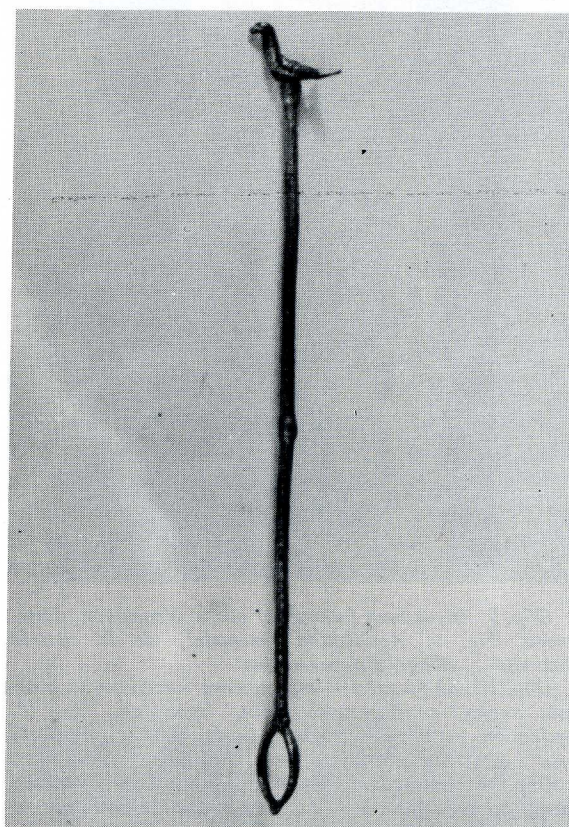
Както затварачът, така и предходните апликации трябва да се датират най-общо в средата на II — средата на IV в., когато дървените сандъчета с металически обковки и ключалки са били масово разпространени по нашите земи⁵⁰, макар че те са регистрирани и в по-ранна (втората половина на I в. сл. Хр.) археологическа среда⁵¹.

IV. Култови пръчици

1. *Култова пръчица* с правоъгълно стволче, което в долната част завършва с плоска пръстеновидна халка, със силно издължен израстък в средата отдолу. В горния си край, след един закръглен пояс, стволчето преминава в триъгълно разширение, което в горната страна посредством жлеб е отделено от оформена правоъгълна рамка с овални къси стени и два отвора в средата. В горните ъгли на рамката са разположени една срещу друга две птици. Крилете на птиците са отбелязани с насечки. Едната от тях е с отчупена опашка и недобре оформена, заоблена глава (гълб ?). Другата

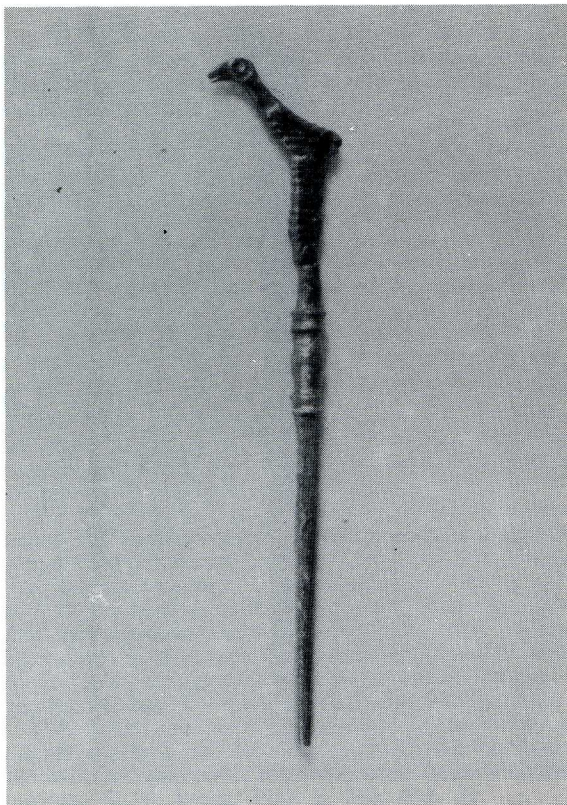

14

15

- Обр. 14. Култова пръчица от района на с. Рояк. Fig. 14. Baguette de culte de la région du village de Roiak
- Обр. 15. Култова пръчица от района на с. Рояк. Fig. 15. Baguette de culte de la région du village de Roiak

16

17

● Обр. 16. Култова пръчица от м. Робски рът, с. Аспарухово. Fig. 16. Baguette de culte de la contrée „Robski rât“, village d'Asparouhovo

● Обр. 17. Култова пръчица (фрагмент) от римското селище между сн. Бързица и с. Дъбравино, общ. Аврен, Варненска обл. Fig. 17. Baguette de culte (fragment) du site romain entre la station Bărzitza et le village de Dăbravino, com. Avren, département de Varna

птица е с дълга широка опашка, а главата въпреки малкия си размер е с ясно изразен орлов клон. Разширението в горната част на жезълчето е леко извито назад, като по този начин е подчертана лицевата (изпъкналата) страна. Размери: височина — 16,9 см, диаметър (халка) — 2 см. Пръчицата е счупена на две части. Почистена (обр. 14)⁵². Същата по тип пръчица е открита в гроб от римската епоха в Одесос⁵³.

2. Култова пръчица със закръглено сечение на стволчето, което е украсено с врязан мрежест орнамент и в долния си край завършва с плоска пръстеновидна халка с пъпковидна издатина в средата отдолу. В средата и в горния край на стволчето има по едно правоъгълно удебеление, като към второто чрез занитяване е прикрепена птичка с разперена опашка. Тялото и шията са подчертани с врязани линии. Върху главата и опашката има по две Х-образно пресичащи се чертички, също с врязвания е направен опит да се предадат очите. Макар и схематично представена, птицата е със сравнително точни пропорции, като нейният вид напомня най-вече гълъб. Размери: височина — 19,2 см, диаметър (халка) — 1,8 см. Почистена (обр. 15)⁵⁴.

Аналогична култова пръчица със сходно обло стволче, имащо правоъгълно разширение в средата и подобно птиче отгоре, е известна от Перник⁵⁵. И при двете халката в долния край на стволчето е в напречно положение спрямо птицата, но опашката при птичето от Перник не е в хоризонтално положение, а е вдигната.

3. Култова пръчица с правоъгълно сечение на стволчето. Долната част заедно с халката липсва. Запазената част от дръжката е счупена на две. На определен участък в горната половина е разположено елипсовидно удебеление, фланкирано в краищата от по два релефни пръстена. Отгоре стволчето завършва с правоъгълно разширение, преминаващо в птица, представена по един по-различен начин от предходните. Главата и шията ѝ са плоски, очите представляват големи релефно изпъкнали окръжности с вдлъбнатини в средата (именно т. нар. „птиче око“), човката е странично сплесната, права, издължена и подчертана от двете страни с по едно врязване. Крилете са релефно отделени от тялото и са покрити с насечки. Опашката липсва. Тялото на птицата е кухо изработено, което личи от малкия отвор в задната му част. Размери: запазена височина — 10,8 см. Почистена (обр. 16)⁵⁶.

4. Култова пръчица (фрагмент). Запазена е малка част от стволчето с птица, подобна на предходната, отгоре. Размери: запазена

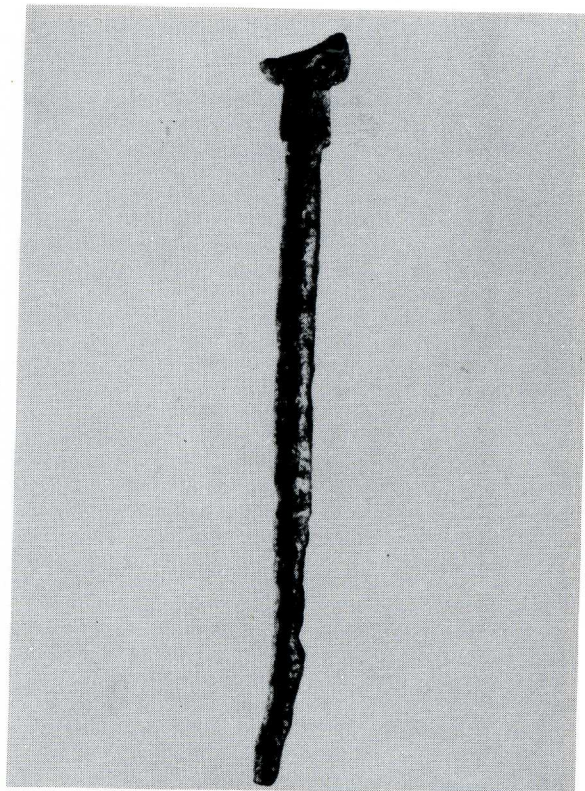
височина — 4,1 см. Почистена (обр. 17)⁵⁷.

Двете последни култови пръчици имат своя точен аналог сред материалите от римските терми във Варна⁵⁸.

5. Култова пръчица със запазени част от дръжката и част от птицата. Стволчето е с кръгло сечение, на места доста разядено, в горната част с плоско правоъгълно разширение, украсено с по два успоредни хоризонтални жлеба и птица, от двете страни на тялото на която е щамповано по едно кръгче от типа „птиче око“. Размери: запазена височина — 8,6 см. Почистена (обр. 18)⁵⁹.

6. Птица от култова пръчица със силно схематизирано изображение. Опашката е украсена с три кръгчета „птиче око“, разположени в триъгълник, несъразмерно дългата шия и главата са сплеснати странично, очите са подчертани с дълбоко врязани концентрични кръгчета и е очертан голям орлов клон. Размери: 1,3 × 1,8 см. Почистена⁶⁰.

С изключение на апликация № 1 (Зевс?, обр. 7), която най-вероятно принадлежи към съд от елинистическата епоха, останалите представени бронзови предмети са от римско време⁶¹. Изглежда, в голямата си част те са местни изделия, като при някои посочени близки паралели биха могли да насочат до известна степен и към производствените центрове, които в този район е възможно да са съществували в Марцианопол и Одесос, където освен монетарници с обилна про-

18

• Обр. 18. Култова пръчица (фрагмент) от с. Бозвелийско. Fig. 18. Baguette de culte (fragment) du village de Bozveliisko

дукция, вероятно е имало и бронзолеарски ателиета⁶², но това бъдещите проучвания и открития ще уточнят.

¹ Л. Лазаров. Аполон и Меркурий в Дългополския музей. — *Векове*, 19, 1990, 5, с. 76—78 (заглавието на статията е поставено от редакцията).

² Произхожда от територията на античното селище в местността Усоето, с. Аспарухово, община Дългопол. Инв. № АА0110.

³ L. Ognenova-Marinova. Statuettes du Musée National à Sofia (Statuettes de culte). S., 1975, p. 47—57, fig. 27—43.

⁴ В. П. Василев. Тракийска бронзова пластика от първото хилядолетие преди новата ера. — *Изкуство*, XXXIX, 1989, 8, с. 22—23.

⁵ Произхожда от територията на античното селище в местността Катранджията, с. Тутраканци, Провадийско. Инв. № АА0109.

⁶ L. Ognenova-Marinova. Op. cit., p. 55, fig. 43.

⁷ Н. Танчева-Василева. Антични бронзови статуетки в Окръжния исторически музей — Ямбол. — *ИМЮИБ*, IV, 1981, с. 42, обр. 2, с. 43, обр. 3.

⁸ Произхожда от местността Балкузу, Дългопол. Инв. № АА0108.

⁹ G. Calcani. Bronzetti lisippei di soggetto equestre — Griechische und römische Statuetten und Großbronzen. Akten der 9. Tagung über Bronzen in Wien, 1988, p. 265, fig. 1—2.

¹⁰ S. Reinach. Répertoire de la statuaire grecque et romaine. Paris, 1898, T. II, v. II, p. 739, Nos. 2, 4.

¹¹ Ibidem, No. 3.

¹² Ch. Daremberg, Ed. Saglio. Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. Paris, 1892, t. II, 1, p. 804.

¹³ Вж. Ив. Велков. Новооткрити старини — *ИБАИ*, V, 1928, 9, с. 376, обр. 249; L. Ognenova-

Marinova. Op. cit., p. 47, No. 27; Ив. Григорова. Малка бронзова пластика в Окръжния исторически музей в Бургас. — *МПК*, XXIII, 1983, 5—6, с. 13, обр. 2 а, 3.

¹⁴ Ив. Маразов. За датата и произхода на полтавския ритон с протоме на кон от Ермитажа. — *Археология*, XV, 1973, 4, с. 2 сл., обр. 1—13.

¹⁵ Б. Николов. Гробница III от Могиланската могила във Враца. — *Археология*, IX, 1967, 1, с. 14—17, обр. 7—10; L. Ognenova-Marinova. Op. cit., p. 49, fig. 30, p. 54—57, fig. 41—2, 44—9; Ив. Григорова. Цит. съч., с. 14, обр. 3—4; П. Горбанов, Т. Кънчева. Бронзови фигурки на конници и кончета от района на Нова Загора. — *Археология*, XXIX, 1988, 1, с. 32—33, обр. 6, 8, 9, 11, 12.

¹⁶ L. Ognenova-Marinova. Op. cit., 47, fig. 27.

¹⁷ Ив. Велков. Цит. съч., с. 376, обр. 249.

¹⁸ Д. Овчаров. Паметници на бронзовата пластика от римската епоха. — *Археология*, VIII, 1966, 3, с. 43.

¹⁹ Произхожда от античното селище в местността Кара пещера, с. Венчан, община Ветрено (северозападно от Провадия). Инв. № АА0242.

²⁰ П. Горбанов, Т. Кънчева. Цит. съч., с. 33, обр. 8.

²¹ Д. Николов и др. Античен бронз. С., 1984, № 25.

²² Произхожда от района на с. Бозвелийско, Провадийска община, вероятно от селището в местността Ачмак чешма. Инв. № АА0243.

²³ L. Ognenova-Marinova. Op. cit., p. 57, fig. 50; Мегалитите в Тракия. Ч. II. Тракия Понтика. С., 1982, обр. 288—9.

- ²⁴ Л. Лазаров. Цит. съч., с. 76—77.
- ²⁵ Произхожда от територията на античната крепост на връх Арковна (между селата Арковна и Партизани (Ганчово), на двадесетина километра западно от Дългопол). Инв. № АА0111.
- ²⁶ Ив. Велков. Гробна находка от с. Войводово — ИБАИ, XIV, 1940/42, с. 212, обр. 297; П. Павлов. Бронзова статуетка на Зевс от Ябланица — МПК, XII, 1972, 3, с. 4; Н. С. van Gulik. Catalogue of Bronzes in the Allard Pierson Museum at Amsterdam — Archaeologisch-Historische Bijdragen, VII. Amsterdam, 1940, p. 58—59, Pl. XX, 83; T. Kolnik. Skvosty antiky na Slovensku. Bratislava, 1979, с. 58—59, Nos. 24—5.
- ²⁷ Открита преди 1940 г. в местността Три могили до Дългопол. Инв. № АА0081.
- ²⁸ Вж. дилпана — Дългопол. Общинският музей. С., Септември, 1976. Автор Д. Златарски. Вероятно Д. Златарски е имал предвид по-скоро силен (събрата на сатира), тъй като сатирите обикновено са представяни по-млади и най-често безбради, докато силните са по-възрастни и с бради.
- ²⁹ Известна разлика в това отношение и същевременно доближаване към разглежданата тук апликация показва една украса от кана — Б. Филов. Паметници на тракийското изкуство. — ИБАД, VI, 1916, 18, с. 24, обр. 20. Но като че ли именно това е и накарало големия наш археолог да поставя определянето на изображения под въпрос — „силен или Дионис“, макар че то днес се интерпретира като брадат сатир — вж. сп. Векове, XV, 1986, 2, заглавната страница.
- ³⁰ М. Pfrommer. Italien-Makedonien-Kleinasien. Interdependenzen spätclassischer und frühhellenistischer Toreutik — Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts. B. 98, Berlin, 1983, S. 260, Abb. 26.
- ³¹ Ibidem, 259—260.
- ³² Б. Филов. Цит. съч., с. 18, табл. II, 1—6; Л. Огненова. Опит за реконструкция на два цита от Тракия. — ИАИ, XVIII, 1952, с. 80, обр. 38 а, б.
- ³³ Произхожда от античното селище в м. Усоето, с. Аспарухово. Инв. № АА0244.
- ³⁴ Л. Мънзова. Ключалки на касетки от римската епоха в Археологическия музей — София. — Археология, V, 1963, 1, с. 17—25; Дръжки и апликации на касетки от римската епоха в Археологическия музей в София. — Археология, VII, 1965, 1, 38—43.
- ³⁵ Н. Койчев. Могилини находки от Новозагорския музей. — В: Сб. Дечев, с. 473, обр. 9—11; Л. Мънзова. Ключалки и касетки..., с. 23, обр. 10, с. 24, обр. 11; Дръжки и апликации на касетки..., с. 41, обр. 6 в—д; Л. Огненова. Погребения от некропола на Сердика, открити на ул. „Бенковски“. — В: Сердика, I. С., 1964, с. 156, обр. 6; Хр. Буюклиев. Тракийска могилина гробница от с. Мъдрец, Старозагорски окръг. — РП, X, 1984, с. 26, обр. 34 и пр.
- ³⁶ Произхожда от римското селище в местността Рядката кория при с. Комарево, Провадийско. Инв. № АА0245.
- ³⁷ Б. Филов. Новооткрити старини. — ИБАД, VI, 1916, 18, с. 166, обр. 167.
- ³⁸ E. Babelon et J. A. Blanchet. Catalogue des bronzes antiques de la Bibliothèque Nationale. Paris, 1895, p. 436, No 994.
- ³⁹ Н. С. van Gulik. Op. cit., p. 80, Pl. XXVI, 124.
- ⁴⁰ L. B. Popovic et al. Anticka bronza u Jugoslaviji. Beograd, 1969, s. 135, Nos. 264—5.
- ⁴¹ Изображения със сходна иконография на Диана и на амазонка вж. например при E. Babelon et J. A. Blanchet. Op. cit., p. 59, No. 128, p. 62, No 131, p. 64, Nos. 137, 139, p. 66, No. 144, p. 354, No 818.
- ⁴² Произхожда от античното селище в местността Дядо Ангелова чешма, с. Комарево. Инв. № АА0246.
- ⁴³ За подобни апликации с формата на бюстове към дървени кутии вж. Ив. Велков. Гробна находка от с. Войводово, 211—212, обр. 296—7; Л. Мънзова. Дръжки и апликации..., с. 41, обр. 5 г; Хр. Буюклиев. Тракийска могилина гробница от с. Мъдрец, 24—25, обр. 28—31, с. 27, обр. 36; Тракийският могилен некропол при Чаталка, Старозагорски окръг. — РП, XVI, 1986, табл. 15, № 179—189 и др.
- ⁴⁴ Ив. Венедиков. Тракийската колесница. С., 1960, табл. 24/76, табл. 43/153, табл. 45/157—8, табл. 46/160—1, табл. 55/195; Л. Русева-Слокоска. Бронзови апликации на тракийска колесница от Пауталия. — МПК, XXIV, 1984, 1, с. 34, обр. 5, с. 36, обр. 8.
- ⁴⁵ Произхожда от територията на римското селище в местността Калъдере, с. Комарево. Инв. № АА0241.
- ⁴⁶ Хр. Буюклиев. Тракийската могилина гробница от с. Мъдрец, с. 17, обр. 18.
- ⁴⁷ Произходът не е уточнен, но е възможно да е също от района на с. Комарево. Инв. № АА0227.
- ⁴⁸ Д. Цончев. Херми от Пловдивския археологически музей. — В: Сб. Дечев, с. 527 сл.; Л. Мънзова. Ключалки и касетки..., с. 19, обр. 3.
- ⁴⁹ M. Gramatorol. Dacia antiqua. B-eti, 1982, p. 263, Pl. XXVI, 5.
- ⁵⁰ Л. Мънзова. Ключалки и касетки..., с. 25.
- ⁵¹ Хр. Буюклиев. Тракийска могилина гробница от с. Мъдрец, с. 17.
- ⁵² Произхожда от района на с. Рояк, Дългополска община. Инв. № АА0127.
- ⁵³ Г. Тончева. Гробни находки от Одесос. — ИВАД, XII, 1961, с. 34, табл. V, обр. 28.
- ⁵⁴ Произхожда от района на с. Рояк. Инв. № АА0125.
- ⁵⁵ В. Любенова. Селището от римската и ранновизантийската епоха. — Перник, I. С., 1981, с. 191, обр. 132/3.
- ⁵⁶ Произхожда от местността Робски рът при с. Аспарухово. Инв. № АА0126.
- ⁵⁷ Произхожда от територията на римското селище между с. Дъбравино и сп. Бързица, община Аврен. Инв. № АА0238. В района на същия античен обект е открита и бронзова статуетка на Меркурий — Л. Лазаров. Цит. съч., 77—78.
- ⁵⁸ П. Георгиев. Бронзова пластика от римските терми във Варна. — Археология, XX, 1978, 2, с. 37, обр. 13.
- ⁵⁹ Произхожда от района на с. Бозвелийско, вероятно от античното селище в м. Ачмак чешма. Инв. № АА0239.
- ⁶⁰ Произхожда от м. Ачмак чешма, с. Бозвелийско. Инв. № АА0240.
- ⁶¹ Както беше посочено, известни съмнения за предприемско датироване нямаме и по отношение на фигурката на Херос № 1.
- ⁶² П. Георгиев. Цит. съч., с. 38; А. Минчев. Бронзов печат с надпис от Марицанопол. — ИНМВ, 23 (38), 1987, с. 74.

Petite plastique en bronze de la collection du Musée historique municipal — Dălgopol

L. LAZAROV

(Résumé)

Dans l'annonce on représente quelques produits de la petite plastique en bronze de la collection du musée historique municipal — Dălgopol, provenant du territoire ou de l'aréal des sites antiques de la commune de Dălgopol et des communes voisines, ainsi que de la région du sanctuaire entre des villages de Roiak et Komarevo. Ce sont 1. Des statuettes de: a) cavaliers (fig. 1—2); b) chevaux (fig. 3—5); c) main (fragment de statuette); 2. Des applications de: a) Zeus (?) (fig. 7); b) Ménade (?) (fig. 9); c) masque tragique (fig. 10); d) application-buste de Diane ou d'une amazone (fig. 11); e) tête de lion (fig. 12); 3. Fermailhermas (fig. 13); 4. Baguettes de culte avec des oiseaux par-dessus — 5 exemplaires (fig. 14—19), quelques-unes

conservées entièrement et d'autres en fragments.

Excepté l'application No I (Zeus?) (fig. 7) qui appartient le plus probablement à un récipient de l'époque hellénistique exécuté en Hellade ou en Asie Mineure, les autres produits présentés ci-dessus proviennent du temps romain. Bien que pour le Héros de „Oussoeto“ on considère qu'il est possible de lui faire une datation protoromaine. Il paraît que dans leur plus grande partie les objets présentés sont des produits locaux, chez certains les parallèles proches indiqués pourraient orienter en degré certains vers les centres de production qui seront concrétisés par les futures recherches et découvertes.

Мраморна статуя на Асклепий от Никополис ад Иструм

РУМЕН ИВАНОВ

През есента на 1985 г. започна частичното проучване на една сграда, отстояща на около 100 м северно от комплекса на Агората¹ на Никополис ад Иструм и непосредствено южно от римската баня² в самата северна част на града. От изток и запад сградата се тангира от кардо № 6 и кардо № 5 (вероятното Кардо максимус?). Тя има правоъгълна форма с външни размери 48,05 м (изток — запад) и 42,85 м (север — юг). Очертава се вътрешен двор с големина 29,50 м (изток — запад) и 33,30 м (север — юг). Засега се изказва предположението, че се касае за *на-лестра*. Сградата има *входове* в северозападния и в югозападния ъгъл, които излизат леко напред и застъпват уличното платно на кардо № 5. Вътрешният двор бил заобиколен от четири страни с *йонийска колонада*, както показват намерените многобройни фрагменти от капители.

На 1,30 м източно и навътре от входа при югозападния ъгъл се откри мраморна *мъжка статуя*, паднала по корем в посока север — юг (обр. 1). Тя е изградена от монолитен блок. Мраморът е бял, като на места по задната страна на статуята личат няколко тънки сивочерни жилки (обр. 2). Запазе-

ната височина е 1,78 м, а максималната ширина (под гърдите) — 0,70 м. Под статуята има запазена *плинта*, която е около 2/3 от общата площ и има дебелина 0,05 м. Така запазената сега височина на статуята с плинтата е 1,83 м. Главата за съжаление липсва. Мъжът е стъпил на левия крак, от който сега липсват глезенът и стъпалото*. Десният крак е облекчен, свит в коляното. Дясната ръка също липсва. Обаче на 10—11 см под мишницата и на още две места по-надолу ясно личат следи от отчупване, най-вероятно от предмет, намиращ се между тялото и дясната ръка (обр. 3). Фигурата е наметната с *химатион* (тога), която покрива цялото тяло с изключение на гърдите, коремната част под тях, дясното рамо и дясната липсваща сега ръка. Гърдите са изработени много пластично. Химатионът покрива лявото рамо, минава върху гърба, като оставя дясното рамо оголено, преминава под дясната ръка и продължава отпред хоризонтално под гърдите и завършва зад лявата ръка, скрита под дрехата. Гънките на химатиона са широки и са представени малко схематично. Някои от тях са врязани по дълбоко, а други по-плитко. В лявата част

1

• Обр. 1. Статуя на Асклепий от Никополис ад Иструм (поглед отпред). Fig. 1. Statue d'Asclépios de Nicopolis ad Istrum (vue de devant)

на скулптурната фигура гънките се спускат вертикално, докато в коремната част те образуват триъгълни образувания, а под тях (между левия крак и подвития десен) гънките се спускат косо надолу. В лявата долна част на химатиона се забелязват два пискюла със змиевидна форма. Отзад плащът е също нагънат, като гънките се спускат широко от горе на долу и от ляво на дясно. Непосредствено до левия крак има цилиндрична *кутия*, леко разширена в долната част. Похлупакът е полусферичен. Според мен се касае за *scrinium*³, в който са се полагали отвесно свитъци (*volumina*)⁴. Височината на кутията е 0,25—0,26 м, а диаметърът долу — 0,20 м. Зад скриниума са изобразени две редици от по три *свитъка*, превързани по средата с двойна лента. Височината на ролките (свитъците) е 0,27 м, а общата им дължина — 0,17 м. Кутията и свитъците имат двустранно значение — от една страна, като атрибути, а от друга —

2

• Обр. 2. Статуя на Асклепий от Никополис ад Иструм (поглед от задната страна). Fig. 2. Statue d'Asclépios de Nicopolis ad Istrum (vue de derrière)

архитектонична задача, и поемат основната тежест на голямата статуя (обр. 4). Статуята е полирана и като цяло е изработена на добро ниво.

От направения анализ и от потърсените паралели става ясно, че се касае за божеството *Асклепий*⁵, и по-точно за тип „Giustini“⁶, вариант III-A⁷. Несъмнено тогава между липсващата сега дясна ръка и тялото е имало *тояга* с увита около нея змия — характерни за божеството атрибути.

Според последните изследвания типът „Джустини“ води своето начало от град Епидавър в Гърция от около 440 г. пр. н. е.⁸ Този вариант е познат от редица места и през елинистическата и римската епоха, на които паралели ще се спра по-долу.

Култът към Асклепий бил много разпространен в провинция Тракия, а след това и в Долна Мизия⁹. Той получил най-голямо разпространение по времето на Антонините и Северите. Това се отнася и за Никополис

3

5

4

● Обр. 3. Статуя на Асклепий (поглед от дясната страна). Fig. 3. Statue d'Asclèpios de Nicopolis ad Istrum (vue du côté droit)

● Обр. 4. Статуя на Асклепий (поглед от лявата страна). Fig. 4. Statue d'Asclèpios de Nicopolis ad Istrum (vue du côté gauche)

● Обр. 5. Асклепий от селището Kato Paphos в Кипър. Fig. 5. Asclèpios de la localité Kato Paphos en Chypre

● Обр. 6. Торсо на Асклепий от град Kula в Турция, сега в Базел, Швейцария. Fig. 6. Torse d'Asclèpios de la ville de Kula en Turquie, maintenant à Bâle, Suisse

6

7

● Обр. 7. Асклепий, Атина — Национален музей. Fig. 7. Asclēpios, Athènes — Musée national

ад Иструм. Открити са автономни монети от управлението на Комод, Септимий Север, Каракала, Плаутила и Гета, върху които на обратната страна са изобразени Асклепий сам, с Хигия или с Телесфор¹⁰. При самостоятелното представяне на божеството Асклепий той стои изправен в средата на схематично изобразен храм, подпрял се на тояга с увита около нея змия откъм дясната му страна. Н. Мушмов и Я. Тодоров смятат, че в Никополис ад Иструм е имало храмове на това божество¹¹.

За съжаление липсващата глава не позволява да се направят важни иконографски наблюдения и прецизиране на датировката.

Все пак ще се опитам да дам някои паралели от нашите земи, от съседни области и по-далечни места. Ще започна с една статуетка от Дионисопол¹² (вис. 0,28 м), която се намира в момента във Варненския художествено-исторически музей. Макар и в умален вид (също без глава), тя е много сходна със статуята от Никополис ад Иструм. От Томи произхожда също така една малка статуетка на божеството (0,14 м), която Г. Борденаке отнася към типа „Джус-

тини-Уфици-Венеция“¹³. Авторката датира произведението по времето на Антонините и посочва като близка аналогия споменатата по-горе реплика от Балчик. За мен най-важна е статуетката от Стоби в Македония, която е точно копие на „Джустини“ III-A (вис. 0,435 м). В. Соколовска¹⁴ я датира в края на II или най-късно началото на III в. от н. е. Тя смята, че статуетката от Стоби е направена по подобие на една друга от селището Като Пафос в Кипър. Последната е намерена от полска експедиция през 1966/67 г. при проучването на една римска вила. Статуетката от Като Пафос (вис. 0,48 м) се отнася към края на II в. (обр. 5)¹⁵. Напоследък Е. Бергер¹⁶ се занимава с едно торсо на Асклепий (запазена вис. 1,18 м), което се намира в сбирката на Лудвиг III в Базел. То е пренесено от град Кула в Лидия (дн. на около 150 км източно от Измир) и според изследвача се отнася в Северово време (обр. 6). Към типа „Джустини“ III-A можем да добавим още и Асклепий (Национален музей — Атина) (обр. 7)¹⁷, Асклепий от Самос (сега в Националния музей в Атина)¹⁸, Асклепий от Сиде (Турция)¹⁹, както и някои реплики, намиращи се сега в галерия „Боргезе“, в Лувъра и др.²⁰

Е. Бергер²¹ смята, че липсващата глава от Никополис ад Иструм е била без брада, съдейки по запазено голямо парче от дясната страна на врата. Той смята, че се касае за голоброд Асклепий или за известен лекар от времето на Антонините, като посочва за паралел една статуя на божеството (вис. 2,19 м) от Ватикана (Braccio Nuovo № 2288). Обаче М. Майер²² предполага, че главата и торсото не са от една и съща фигура.

Много рядко е изображението на Асклепий със свитъци. Обикновено до левия крак долу е изобразена някаква подпора или омфалос (omphalos)²³. Обаче в Ермитажа се съхранява една колосална статуя без глава, произхождаща от колекция Самрапа, където долу вляво са изобразени свитъци, превързани с лента по средата. Статуята принадлежи към тип „Florence“²⁴. От музея „Пушкин“ в Москва ни е известна скулптурната група на Асклепий, Хигия и Ерос (I в. пр. н. е.), където до левия крак на първия се виждат свитъци²⁵.

Както споменах в началото, при статуята от Никополис ад Иструм липсва дясната ръка. Най-често тя е спусната покрай тялото, пръстите леко докосват тоягата и са в непосредствена близост до главата на змията. В други случаи между пръстите на ръката си Асклепий държи яйце. В много редки случаи той може да държи в дясната си ръка свитък (volumen). Това показва една реплика на Асклепий с Телесфор, съх-

ранявана сега в Историческия музей в Ливърпул²⁶.

Трябва да се отбележи, че през същата 1985 г. до северния портик на вътрешния двор на сградата бе намерен и един надпис в десет реда на гръцки език. Той е бил изписан върху лицевата част на варовиков постамент за бронзова статуя. В него подробно е отбелязана богатата кариера на заслужилия към Никополис ад Иструм гражданин Титус Елиус Оклатиус. Лицето е било главен жрец на града, организатор на гладиаторски борби и лов на животни, герузиарх и архонт. Т. Иванов²⁷ отнася паметника към края на II — началото на III в.

От казаното дотук аз съм склонен да отнеса мраморната статуя на Асклепий от Никополис ад Иструм към края на управлението на Антонините и началото на Северите, т. е. към втората половина на II в. от н. е.

Трудно е да се каже дали се касае за местно производство, или за внос отвън. От направения анализ на мрамора се вижда, че такъв се среща в Тракия, която заема днес Южна България, Северна Гърция и европейска Турция²⁸. Обаче подобен мрамор има и на о-в Проконес в Мраморно море и на други места. Въпросът остава открит.

Засега е само очертан планът на тук занимаващата ни сграда в Никополис ад Иструм, обаче не е разкопана и проучена нейната вътрешност, където аз се надявам, че е вероятно да се открият допълнителни данни за нейното предназначение, време на построяване и използване, мраморни статуи и постаменти за статуи.

Разгледаната мраморна статуя е най-голямата до днес статуя на Асклепий от Долна Мизия и Тракия през Принципатата и първата, при която се изобразяват скриниум и вързоп от свитъци²⁹.

¹ Т. Иванов. Градският площад на Никополис ад Иструм според новите проучвания. — Археология, 1977, кн. 2, 16—29; Върху някои аспекти на архитектурата на Никополис ад Иструм. — Археология, 1979, кн. 3, 1—13; Т. Иванов. Nicopolis ad Istrum. Probleme e scoperte. — Ratiariensia, Vol. 3—4, Bologna, 1987, 251—260.

² Т. Иванов. Разкопки в Nicopolis ad Istrum през 1945 г. — ИАИ, XVIII, 1952, 215—241; П. Георгиев, Кр. Вачева. Римска баня. Никополис ад Иструм. — В: Археологически открития и разкопки (= АОР) през 1989 г. Кюстендил, 1990, 66—67.

³ Мраморната статуя бе почистена от Г. Мавров от АИМ през месеците юли на 1987—1989 г. Бе извършено механично отстраняване на различните груби налепи чрез компреси от смеси на соли, чрез скапел и ултразвуков апарат. Липсващата част на плинтата бе заменена с метална правоъгълна скара, залята след това с бетонов разтвор. На мястото на липсващата долна част на десния крак е поставена нова отвесна желязна подпора (вж. обр. 1). Отчупените места бяха запълнени с епоксиден кит, а статуята беше три пъти последователно намазвана със силиконова хидрофобна смола срещу атмосферните влияния. Сега мраморната статуя е поставена на 5 м североизточно от археологическата база на обекта.

⁴ Seek. Scriptorium. — RE, II-A, col. 893; S. Oppermann. Scriptorium. — Der Kleine Pauly, Bd. 5, München, 1979, col. 56.

⁵ Ibidem; G. Koch, H. Sichtermann. Römische Sarkophage. München, 1982, p. 203 sqq.

⁶ За култа и иконографията на Асклепий през класическата, елинистическата и римската епоха вж.: B. Holtzmann. Lexicon iconographicum mythologiae classicae. (= LIMC). Zürich-München, 1984, t. II, 1 (Asklepios).

⁷ B. Holtzmann. Op. cit., p. 879 sqq., fig. 154—192, 196—233; E. Berger. Zwei neue Skulpturenfragmente im Basler Ludwig-Museum: Zum Problem des „Asklepios Giustini“. — Praestant interna. Festschrift für Ulrich Hausmann. Tübingen, 1982, 63—71; M. Meyer. Erfindung und Wirkung. Zum Asklepios Giustini. — Mitteilungen des DAI, Athenische Abteilung, Bd. 103, 1988, Berlin, 119—159, Tafeln 28—30; E. Berger. Zwei Köpfe und ein Torso von Asklepios-Statuen. — Antike Kunstwerke aus der Sammlung Ludwig (Veröffentlichungen des Antikenmuseums Basel, Bd. 4/3), Mainz, 1990, p. 183 sqq.

⁸ E. Berger. Zwei neue Skulpturfragmente, p. 71;

Zwei Köpfe und ein Torso, p. 197, 206, Beilage 22, 1, 2, p. 209.

⁹ Ibidem.

¹⁰ За култа на Асклепий в нашите земи през античността вж.: Z. Gočeva. Asklepios in Thracia. — LIMC, II, 1, 897—901 и цитираната там богата литература; И. Дончева. Култът на Асклепий в Никополис ад Иструм. — В: Сборник в памет на проф. Г. Михайлов. С., 1993 (под печат).

¹¹ Н. Мушмов. Антични монети на Балканския полуостров. С., 1912, № 1021, 1141, 1163, 1205, 884, табл. VI, 26, XI, 25, 26; Я. Тодоров. Паганизъмът в Долна Мизия през първите три века след Христа. С., 1928, с. 80.

¹² Пах там.

¹³ Г. Тончева. Неиздадени култови паметници във Варненския музей. — ИВАД, XI, 1960, с. 76, табл. VI, обр. 32. Инв. № II-788.

¹⁴ G. Bordenache. Sculpture grecque et romaine. Bucarest, 1969, p. 16 (Inv. L 664), Tav. V.

¹⁵ В. Соколовска. Антична скулптура во СР Македонија. Скопје, 1987, 199—200, табла 70, 4—6.

¹⁶ V. Karageorghis. Fouilles à Kato Paphos 1966—1967 (Mission polonaise). — BCH, XCII, 1968, I, p. 334 sqq., fig. 122; В. Соколовска. Цит. съм., с. 200.

¹⁷ E. Berger. Zwei Köpfe und ein Torso, p. 186 sqq. (= B. Holtzmann. — LIMC, II, 1, p. 880, No 175 a).

¹⁸ E. Berger. Op. cit., p. 203, Beilage 22, 1, p. 210.

¹⁹ Ibidem, p. 203, Beilage 22, 2, p. 210.

²⁰ J. Inan. Roman Sculpture in Side, 1975, p. 58 sqq. (= E. Berger. Op. cit., p. 197).

²¹ По данни на проф. Е. Бергер в писмо до мен от 14.05.1990 г.

²² E. Berger. Op. cit., p. 200 (Nachtrag).

²³ M. Meyer. Op. cit., p. 121.

²⁴ DA, IV, 197—200 (Omphalos); W. Fauth. Omphalos. — Der Kleine Pauly, Bd. 4, München, 1979, col. 299—300.

²⁵ B. Holtzmann. Op. cit., p. 878, No. 146.

²⁶ Л. Акимова, А. Коровина, Н. Бритова, Ю. Савельев. Античная скульптура из собрания Государственного музея изобразительных искусств имени А. С. Пушкина. М., 1987, с. 56, № 20.

²⁷ Asklepios. — Enciclopedia Italiana. Roma, 1959, Vol. I, p. 723, fig. 912.

²⁸ Т. Иванов. Über die Laufbahn des Titus Aelius Oclatius aus Nicopolis ad Istrum. — Actes du IXe Congrès international d'épigraphie grecque et latine. S., 1987, 289—293.

** С помощта на Л. Слокоска, научен ръководител на разкопките в Никополis ад Иструм, се свързахме с доц. М. Моев от Института по геология в София. Според него се касае за бял, дребнозърнист, захаровиден мрамор. Относно находищата може да се изкажат само предположения като например: Централни Родопи южно от Пловдив или западните склонове на Рила и

пътя по р. Струма. Той обаче не изключва и внос от дн. Гърция, дори и от Италия.

*** Искам да изкажа специалната си благодарност на Р. Милчева-Вълчева (АИМ — София) и на проф. Е. Бергер (директор на Античния музей в Базел и колекцията „Лудвиг“), които ме насочиха към типа „Джустини“ със съответната литература.

Statue d'Asclépios en marbre de Nicopolis ad Istrum

R. IVANOV

(Résumé)

En 1985 avait été partiellement examiné un édifice public (48,85 m × 42,85 m), se trouvant tout près du bain romain public le long de la muraille de forteresse nord de la cité Nicopolis ad Istrum (maintenant en Bulgarie du Nord). On suppose que cet édifice avait été une „palaestra“ avec „peristyle“, entourée par une colonnade ionienne. Près de l'entrée sud-ouest on a trouvé une grande statue en marbre (fig. 1—4) d'une hauteur maintenant conservée de 1,83 m. La tête, la main droite et les pieds en dessous manquent. Il s'agit d'une statue du dieu Asclépios et plus exactement d'un type „Ginstini“, variante III-A. Comme des parallèles les plus proches on peut citer les suivants: deux statuettes de Dionysopolis et Tomis sur la mer Noire (le temps des Antonins) (voir notes 11 et 12), de Stobi en Macédoine (la fin du Ier-le début du IIIes.) (note 13), de la localité Kato Paphos en Chypre (la fin du IIes.) (note 14), une réplique d'Asclépios de la ville Kula en Turquie, maintenant à Bâle (temps du Sévère) (note 15), de la ville Side en Turquie (note 18), des statues se trouvant dans le

Musée National d'Athènes (notes 16 et 17), ainsi que d'autres, conservées dans des musées et collections différents (note 19). On peut supposer que la tête manquant avait été sans barbe et l'analogue le plus proche est la statue d'Asclépios du Vatican (Braccio Nuovo No 2288) (note 20). Cependant on accepte dernièrement que la tête ne fait pas partie du menu torse (note 21). Près du pied gauche d'Asclépios de Nicopolis ad Istrum on a représenté selon l'auteur *scrinium* et *volumina*. On peut dater la statue vers la deuxième moitié du IIes.

C'est difficile à dire si la statue d'Asclépios est la production d'un atelier local ou bien si elle est le résultat d'une importation. On rencontre du marbre pareil en Thrace (dans des limites d'aujourd'hui de la Bulgarie du Sud, de la Grèce du Nord et de la Turquie Européenne), mais il peut être aussi transporté du plus loin. Il est possible que le marbre tire son origine de l'île Prokonèse sur la Mer de Marmara.

Ранносредновековни оловни иконки със св. Георги-войн от Южна Добруджа

ГЕОРГИ АТАНАСОВ

Писмените извори¹ и археологическите паметници загатват за значително разпространен култ към св. Георги в Добруджа през средновековието. Особено ценна информация в тази насока носят предметите на дребната религиозна пластика — медалиони, иконки, кръстове-енколпиони, оловни печати и пр.² Върху тях откриваме основните сюжети в иконографията на светеца-младец, облечен в хитон, застъпник за хората пред Бога (обр. 1), млад войн-пешак

(обр. 2), конник и змееборец (обр. 3). Към тези паметници наскоро се прибавиха още няколко оловни иконки с образа на св. Георги — млад войн, чиято иконография обаче е без успоредици както в района, така и в средновековното изобразително изкуство въобще. Едната иконка е намерена случайно в Силистра край брега на р. Дунав, недалеч от северната крепостна стена на Дръстър (обр. 4, 5)³. Втората произхожда от крепост, разположена на юг от Дръстър (Средище

или Голеш). Най-сигурни са местонахождението и археологическата среда на другите две иконки (обр. 6 и 7, 8 и 9), които открихме при разкопки в ранносредновековната крепост Скала до с. Кладенци, Тервелско. Едната е изцяло запазена и бе намерена прегъната на две в повърхностния слой на около 50 м южно от кула № 5 по номерацията на К. Шкорпил⁴. Втората е само фрагмент, на който попаднахме при проучване на терена североизточно от крепостта. Понеже тези иконки поради безспорното си местонахождение ще бъдат в основата на разсъжденията ни, следва да кажем няколко предварителни думи за укреплението Скала. То възниква през ранното средновековие (към началото на Х в.) на необитаемо възвишение върху десния бряг на сухоречието Канагьол (средновековната р. Дристра), по което е преминавал пътят между Дръстър и столиците Плиска и Преслав⁵. Според керамиката, стилографските паметници и монетните находки животът тук прекъсва завинаги при печенешките нашествия във втората четвърт на Х в.⁶ Единадесети век е горната граница на обитаване и в крепостите до Голеш и Средище, Силистренско, където се предполага, че е открита втората иконка. Що се отнася до Дръстър, той не може да даде относителна датировка на третата изцяло запазена иконка, защото е случайна находка и защото животът там тече непрекъснато от античността, през цялото средновековие и до наши дни. И така: Скала дава не само точни данни за местонамирането, но предлага и една относителна датировка на добруджанските оловни иконки, чиято долна граница може да слезе до началото на Х в., а горната не надхвърля средата на Х в. Все пак това е разтеглена хронология за този род паметници, но тя би могла да се прецизира въз основа на иконографски и стилови белези.

В почистен и консервиран вид иконката от Скала представлява правоъгълна плочка с височина 3,8 см и ширина 2,8 см. По средата на горния ръб се долавя част от ухото за окачване. След отчупването му е пробит вторично малък отвор, който за щастие не е повредил изображенията. Върху лицевата страна е представен св. Георги като прав воин-пешак. Кръглият овал на голобрадото лице е обграден от къдрава коса, която пада на букли. Около главата е очертан кръгъл нимб. Светецът е облечен в къса туника, чиито дипли се загатват с къси успоредни линии. Торсът е покрит с ризница, но типът ѝ не сме в състояние да определим поради схематичния и повреден рисунок. Върху лявото рамо с фибула е

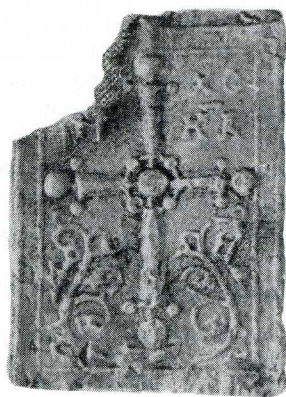
1

2

3

4

• Обр. 1. Кръст-енколпион със св. Георги от крепостта Ветрион — с. Ветрен, Силистренско (XI—XII в.). Fig. 1. Croix-encolpion avec St. Georges de la forteresse Vetrien — village de Vetren, dép. de Silistra (XIe—XIIes.)

• Обр. 2. Стеатитова иконка със св. Георги от Дръстър — Силистра (края на XI—XII в.). Fig. 2. Icône stéatiteuse avec St. Georges de Drăstâr — Silistra (la fin du XIe—XIIes.)

• Обр. 3. Сребърен медалион със св. Георги от крепостта до с. Асен Цар, Силистренско (края на X—нач. на XI в.). Fig. 3. Médaillon d'argent avec St. Georges de la forteresse près du village de Tsar Assen, dép. de Silistra (la fin du Xe — le début du XIes.)

• Обр. 4. Лице и опак на оловната иконка на Дръстър — Силистра, със св. Георги-войн (края на X—началото на XI в.). Fig. 4. Face et revers de l'icône en plomb de Drăstâr — Silistra avec St. Georges — guerrier (la fin du Xe — le début du XIes.)

• Обр. 5. Рисунка на оловната иконка със св. Георги-войн от Дръстър. Fig. 5. Dessin de l'icône en plomb avec St. Georges-guerrier de Drăstâr

• Обр. 6. Лице и опак на оловна иконка със св. Георги-войн от ранносредновековната крепост Скала, Тервелско (края на X—началото на XI в.). Fig. 6. Face et revers de l'icône en plomb avec St. Georges-guerrier de la forteresse du Haut Moyen âge Skala, dép. de Tervel (la fin du Xe — le début du XIe s.)

• Обр. 7. Рисунка на оловната иконка със св. Георги-войн от Скала. Fig. 7. Dessin de l'icône en plomb avec St. Georges-guerrier de Skala

• Обр. 8. Лице и опак на фрагмент от оловна иконка със св. Георги-войн от ранносредновековната крепост Скала (края на X—началото на XI в.). Fig. 8. Face et revers d'un fragment de l'icône avec St. Georges-guerrier de la forteresse du Haut Moyen âge Skala (la fin du Xe — le début du XIe s.)

• Обр. 9. Рисунка на фрагмента от оловната иконка от Скала. Fig. 9. Dessin du fragment de l'icône en plomb de Skala

прихваната хламида, която се спуска на дипли зад гърба. С лявата си ръка придържа опрения на земята голям кръгъл щит със силно конкавен умбон, а дясната е вдигната на нивото на главата. В нея св. Георги държи копие с височината на ръста му, забито в зиналата уста на гърчещ се под краката му змей. Последният е с издължена глава, изплезен език, с рог на челото и двойно превито издължено змийско тяло. От двете страни на нимба с нов гръцки унициал е нанесен повреден и огледално изписан надпис О А(ΓΙΟС) ΓΕ(ΟΡΓΙ)ΟΣ. Периферията на лицевата страна е украсена с нисък бордюр и запълнена с псевдоперлен орнамент.

Върху рамкираното правоъгълно поле на опаката страна е изобразен разцъфнал латински кръст над подножник. Изпод подножника се извиват два противоположно симетрични акантови листа със силно раздвижени ластари, които почти запълват долните междурамия на кръста. В горните междурамия с нов гръцки унициал са нанесени сиглите ΙС ΧΘ ΝΗ (в лигатура) ΑΗ (огледално изписана) — Исус Христос побеждава. От втората иконка, открита в Скала, е запазен фрагмент от долния ляв ъгъл. Върху лицето се вижда част от змея, затиснат от светеца, а върху опакото, вече в

двойно рамкирано поле, се забелязва част от кръста с единия ластар. Някои дребни отлики в извивките на ластарите и змея загатват, че иконките от Скала са работени по един модел, но в различни калъпи.

Иконката от Силистра (Дръстър) е изработена също от олово, има същите размери, а върху двете ѝ страни се виждат същите изображения като на иконките от Скала. При все това се наблюдават някои безспорни, макар и незначителни различия. Силистренската има повече псевдоперли, кръстът е в двойно рамкирано поле, акантовите листа и змеят имат малко по-други извивки, сиглите и надписът са изписани правилно. Определено гравьорът на тази иконка е бил по-добър рисуващ и опитен майстор, което се долавя от по-умелия и точен контур в представянето на св. Георги. Всичко това ни дава основание да твърдим, че иконките са работени по един образец, но в различни калъпи. При отсъствието на модела и калъпите за местонахождението на ателието можем само да гадаем. Предпочитанията ни са към Дръстър, който е сред най-значимите политически и религиозни центрове през средновековието, и особено в X—XI в.⁸ При това там има работилница за отливане на оловни култови предмети, за което загатват няколкото модела и калъпи, енкалпиони-полуфабрикати, множество оловни слитъци и готова продукция — кръстове и медальони⁸. Известно е още, че някои произведения на дребната пластика от Дръстър впечатляват дори константинополския патриарх през XII в.⁹ Оловни култови предмети обаче са лети и в крепостите по пътя на Дръстър — Плиска (Преслав). В Скала и Средище също са открити полуфабрикати от кръстове и медальони, а именно оттам произхождат другите три оловни иконки. Най-сетне в крепостта до с. Цар Асен (разположена между Дръстър и Скала) редом с всичко това попаднахме на оловни кръстове-полуфабрикати и оловна плочка, върху която е изобразен змей, промушен с копие (обр. 10)¹⁰, твърде напоящ змея от иконките. Като прибавим и наличието на пътуващи занаятчии през средновековието¹¹, става ясно, че не можем да определим еднозначно ателието, работило иконките, но пак определено можем да твърдим, че в Южна Добруджа има сериозни податки за майсторите на култовата оловна пластика.

Въз основа на всичко гореказано явно трябва основно да се насочим към иконографски, семантичен и стилиов анализ на изображенията и там да потърсим по-сериозни доводи както за прецизиране на датировката, така и за откриване на зоната, в която са работени иконките с така оригиналната иконография на св. Георги.

10

11

● Обр. 10. Оловна плочка с изображение на промушен змей от крепостта до с. Цар Асен (края на X — началото на XI в.). Fig. 10. Lamelle de plomb avec l'effigie d'un dragon transpercé de la forteresse près du village de Tsar Assen (la fin du Xe — le début du XIe s.)

● Обр. 11. Египетска сребърна плочка с войни-светци от Британския музей — VI в. (рисунок по О. Далтон). Fig. 11. Lamelle de plomb d'Egypte avec des guerriers-saints du Musée Britannique — VIes. (dessin d'après O. Dalton)

В Британския музей се съхранява една сребърна плочка (екзагия?) от Египет, датирана в VI в., върху която са изобразени двама войни-светци в цял ръст (обр. 11)¹². Под краката на левия воин е показан звяр, който наподобява леопард, но има несъразмерно едра глава с мощни челюсти, към която е насочено копие. Може да се допусне, че животното е алегория на сатанинския звяр, който според Апокалипсиса има тяло именно на леопард и глава на лъв (Апокалипсис; 13, 2). Според проучвателите обаче идеята, че светецът може да се идентифицира със св. Георги, е твърде съмнителна¹³. Още по-голяма е приликата на сцената върху оловните иконки с едно изображение върху т. нар. арка на Егенхард, свързана с каролингското изкуство¹⁴. Върху нея е представен воин-светец, който прав газии и промушва с копие змея. Иконографски той действително наумява св. Георги, но поради отсъствието на съпътстващ надпис изследователите са затруднени при персо-

нифицирането му. Такава възможност обаче предоставя колекцията керамични икони от VI в., открита във Виничкото кале, Източна Македония¹⁵. Върху едната са показани двама войни — светци и пешаци, които газят и промушват с копия змейове, имащи дълги змийски тела. Освен по иконографски белези идентифицирането им е абсолютно сигурно благодарение съпътстващите ги латински надписи, където се четат имената на св. Георги и св. Христофор. Твърде интересна е още една иконка от виничката колекция, представяща конник-свetic, тъпчещ и пронизващ с копие змей, над който е изписано св. Тодор. Освен че кореспондират иконографски с оловните иконки от Южна Добруджа, тези паметници поставят ред принципи въпроси по християнската иконография на войните-светци въобще и в частност по иконографията на св. Георги.

Известни са десетки раннохристиянски паметници от V—VII в. в Египет, Близкия изток, Крим и Западна Европа, върху които са изобразени войни-светци и змеборци (най-често конници)¹⁶, но тяхното идентифициране е затруднено поради отсъствието на съпътстващи надписи. Това в голяма степен наложи схващането, че сцената св. Георги — войн и змеборец (предимно конник), е възникнала в Мала Азия (Кападокия, Киликия) към Х в., защото от това време са най-ранните изображения със съпътстващи надписи и специфични иконографски характеристики¹⁷. Дори се твърди, че тогава и в тази зона се формира изобщо воинската му иконография. Ако се доверим на иконите от Източна Македония, това явно не е напълно правдоподобно. От друга страна обаче, тези икони, включително сюжетно близките изображения върху плочката от Британския музей и арката на Егенхарт, са разграничени от огромни разстояния и няколко века от иконките в Южна Добруджа и стенописите в Кападокия. За този голям междинен период досега не са публикувани паметници с подобна иконография, които да се явят като свързващи звена и да подчертаят непрекъснатата приемственост на една и съща традиция. Това ме кара да мисля, че в резултат на силното иконоборческо движение, малката схизма в 867 г. (Виничката крепост е била в диоцеза на римския папа, за което загатват и латинските надписи), загубата на източните провинции иконографията св. Георги-войн и змеборец, е отпаднала от византийския културен кръг в началото на VIII и края на IX в. Не е изключено обаче да се е съхранила в най-периферните зони на империята, където са палеохристиянските центрове, попаднали под арабски гнет, и в диоцеза на римската

църква, където иконоборчеството нямало позиции. След победата на иконопочитателите и особено при управлението на Македонитите християнското изкуство във Византия бележи истински разцвет, при което се мултиплицират предиконборчески теми и сюжети. Заедно с това се търсят прототипи от Изтока, Южна Италия, католическия Запад и Задкавказието, които в по-малка или по-голяма степен са подминати от иконоборческата истерия¹⁸. Така заедно с ред други сюжети към началото на Х в. се възражда иконографията св. Георги-войн, за да продължи своя живот през цялото средновековие. И това не е случайно — през X—XII в. св. Георги се утвърждава като най-тачения във Византия светец, патрон на самите василевси, пръв закрилник и предводител на армията¹⁹. Затова не е за учудване, че изображението му като воин-пешак (както е върху добруджанските оловни иконки) поразително напомня на воинския портрет на самия Василий II и че на преден план между хоругвите около императора е тази с образа на св. Георги-войн²⁰. Прочее, именно тогава — при императорите-македонити, става сливането на християнската и императорската иконография, което и проличава при представянето на св. Георги в тържествена императорска поза и доспехи²¹. Той е назован на първо място и сред воинските патрони на популярния във Византия литературен герой Дигенис Акрит²².

„Свети Георги-войн му помагаше и знаеше помощта на славния Димитър...”

Ако съдим по „Чудото на св. Георги с българина“ тези съсловни черти намират почва и в българското царство през първата половина на Х в.²³ През XI—XII в. те се разпространяват и в руските княжества²⁴. В тази връзка съвсем естествено е да се очакват множество художествени превъплъщения на темата св. Георги-войн в изобразителното изкуство на Византия, а оттам в близките по дух и култура страни — България, Грузия, Армения, Русия и Сърбия. И наистина, само запазените паметници с иконографията св. Георги войн-пешак са стотици. Сред тях най-близки по стил до добруджанските оловни икони са изображенията на кападокийски светец върху сребърен медальон и камей от XI в., съхранявани в Московския държавен музей²⁵, върху златен медальон от Албания²⁶, емайлирана икона от Сан Марко във Венеция²⁷, византийски плочки от слонова кост²⁸, бронзова иконка от Западна Румъния²⁹, стенопис в скалната църква до Тагхар в Кападокия³⁰ и др., определени също към X—XI в. Смятам, че точно този иконографски тип, представящ светеца строго фронтално прав,

с голям кръгъл щит, опрян на земята до левия крак, с вертикално изправено копие в дясната ръка, с къса туника, ризница до кръста и хламида, за изначален — сиреч от втората половина на X (не познавам достатъчно сигурни паметници от първата половина на X в.) и началото на XI в. Находките, върху които е изобразен с бадемовиден щит, облечен в дълъг хитон или плетена ризница, покриващи цялото тяло, обърнат в полупрофил, украсена с диадема глава и пр., носят по-късна дата. Това предположение се потвърждава от изображението на Василий II от началото на XI в., което, както споменах, наумява по стил образа на св. Георги върху иконките от Южна Добруджа. Най-често паралели на тази иконография обаче откриваме върху множество византийски моливдовули, които носят сравнително по-точна дата, отправяща именно към края на X—XI в.³¹

Въпреки че при паметниците на дребната металопластика точността на рисунъка е затруднена, то в оловната иконка от Силистра все пак се откриват някои специфики в стила на гравьора, които насочват към времето, в което е работил. Фигурата на светеца тук е изчертана с прецизен и точен контур. Същевременно се открива една възвишеност и застинала тържественост, достигащи до спиритуализъм. Като се прибави към това изваяният с тънки и издължени пропорции образ, се достига до някои от характерните особености на византийското изкуство от времето на късния македонски стил, насочващ датировката към края на X и началото на XI в.³²

Това, което отличава иконографията на св. Георги върху добруджанските иконки от стотиците подобни изображения от X—XI в., е змеят под краката на светеца. Иконографията на змея има специфични особености, познати от миниатюри, съхранявани в Санкт Петербург и Париж³³, както и върху оловната плочка от Цар Асен (обр. 10). В случая от още по-голяма важност са близките по стил изображения на змейове, с които воюват св. Георги и св. Тодор (винаги като конници обаче), представени върху стенописи в църквите „Св. Георги“ в Сюпи Пари, Грузия, и Каранлек клисе в Кападокия³⁴, върху релефа от Димитриевския събор в Киев³⁵ и особено върху стеатитовата иконка от музея в Балтимор (САЩ)³⁶. Посочените паметници имат различен етнически произход, но близка датировка и загатват, че между края на X и началото на XII в. тази иконография на змея се е наложила в източноправославното изкуство. След XII в. той започва видимо да се променя, като получава някои

гротескни, а по-късно и готически форми — обемно туловище, крила, крака, — сиреч, превръща се в дракон.

Податки за датировка и за изясняване на смисъла, вложен в оловните иконки, носи и изображението върху opakата им половина. Голготският кръст с разцъфнали краища и акантизирани палметни листа върху подножник е твърде популярен в християнското изкуство през Средновековието. Открива се върху множество печати, ставротехи, стенописи, миниатюри, иконки и пр.³⁷ Предполага се, че така композиран, символизира християнския триумф, всепобеждаващата християнска вяра, даваща живот на всички живи същества³⁸. Впрочем и сиглите IC XC NI KA (Исус Христос Победител) потвърждават тази семантика и сочат една долна граница в средата на X—началото на XI в.³⁹ Докато през VII—VIII в. палметните листа са относително къси и опростени, към X—XI в. те се уголемяват, раздвигват и съвършено акантизират⁴⁰. Точно в такъв вид и сравнително често се срещат върху ставротехи от края на X и XI в.⁴¹, което ме кара да предполагам, че именно някоя ставротеха може да е първообразът на оловните иконки от Южна Добруджа.

По-трудна за разгадаване е сцената св. Георги войн-пешак гази и промушва змей и затова трябва да се изходи от семантиката на образите, взети сами за себе си, както и от близки по съдържание сюжети и персонажи.

В християнската символика змеят (драконът) носи идеята за тъмните сатанински сили (дявола, езичниците, варварите, еретиците), вплетени в борба с правата вяра⁴². Още Евсевий Кесарийски олицетворява налагането на християнството над езичеството като победа на Константин Велики над дракона⁴³. Според автора художествено превъплъщение на този сюжет можело да се види над входа на константинополския дворец, където над погледа на Константин Велики било изобразено кръстно знамение, а под краката му — дракон, промушен с копие (лабариум) и низвергнат в бездната. По-нататък от текста става ясно, че този дракон е самият коварен змей, за който пишат пророците и който е олицетворение на тираните и безбожниците и накрая — на самия Сатана, срещу който още Бог е вдигнал велик и страшен меч. Действително тази алегория е породена от библейски старозаветни (Псалми; 110, 1—21) и новозаветни разкази и най-вече от Апокалипсиса (19, 7—9). Именно там се загатва за персонафицирането на тъмните сатанински сили и с римските императори и по-точно с Диоклециан⁴⁴. Прочее, според агиографска-

та книжнина точно Диоклециан води преследването, измъчването и умъртвяването на св. Георги⁴⁵.

Самото газене на змея всъщност е един стародавен израз на победата, наложил се трайно още в раннохристиянската символика и изкуство, за което свидетелстват споменатият по-горе текст на Евсебий, релеф над входната арка на баптистерия на ортодоксите и мозайка в архиепископската капела от VI в. в Равена⁴⁶, медальон от колекцията на Мичигънския музей от VI в.⁴⁷, палеохристиянски лампи от IV—V в. от Сирия⁴⁸, каменни църковни релефи от Египет и Сирия от IV—V в.⁴⁹, мозайка върху фасадата на църквата на кръста в Равена от 449 г.⁵⁰ и др. Споменатите паметници са обединени от темата за триумфалната победа, персонифицирана в сцени, където Христос или някой друг светия газят сатанинския звяр (най-често представен като змей). Тази идея продължава да живее вечно в християнската философия и се възражда с нова сила в християнското изкуство след Хв., когато е отразена както в текст от Константин Багрянородни⁵¹, така и в мозаечни пана от XI в. в църквите в Дафни и „Св. Марко“ във Венеция⁵², във византийската релефна икона⁵³ и релеф върху порта Апия в Рим от XII—XIII в.⁵⁴ При иконките от Южна Добруджа темата за триумфа е допълнително засилена от сиглите IC XC NI KA и стъпалния триумфален голготски кръст. В такъв смисъл изображенията от двете страни взаимно се допълват и имат съвсем определено съдържание — св. Георги в името на християнството и с всепобеждаващата сила на кръста — победител над змея, т.е. над езичници, варвари, номади и еретици. По-трудно е да се открие първоизточникът на тази оригинална иконография върху добруджанските оловни иконки. Приликата ѝ със св. Георги върху керамичната икона от Източна Македония от VI в. според мен е само формална. Формална в конкретния смисъл, защото едната е от кръга на раннохристиянското изкуство в диоцеза на римската църква, а другите са от края на X — началото на XI в., имат уницилни гръцки надписи и стилови белези, които насочват определено към византийския културен кръг и силно повлияното от него старобългарско изкуство. По тази причина е минимална възможността и предпазлив мерен опитът да се търсят паралели сред западноевропейските паметници от IX—XI в. Най-после през тази епоха Добруджа е в политическите и културните граници на Първото българско царство и Византия и накрая — върху територията ѝ до XIII в. не са откривани предмети, които да гра-

витират към западното изкуство. Затова именно сред паметниците на византийския културен кръг и старобългарските им реплики от X—XI в. съм склонен да търся първоизточника на оригиналната иконография на св. Георги върху оловните иконки от Дръстър (Силистра) и Скала. Твърди се обаче, че столичното византийско изкуство през X—XIII в. се е отнасяло резервирано към темата за змееборството. То приема св. Георги като войн-пешак и конник, представяйки го като триумфиращ император, но избягва змея, смятайки го за апокрифен сюжет⁵⁵. Ако действително е така⁵⁶, възниква въпросът, откъде, кога и как се е получила „иконографската компилация“ св. Георги войн-пешак и змееборец.

Приема се, че към Хв. в източните провинции на Византия (Кападокия), Закавказието и Северното Черноморие възниква (може би получава втора редакция?) и се разпространява, особено сред монашеските среди, сцената св. Георги-войн, конник и змееборец⁵⁷. От тези райони произхождат най-ранните засега средновековни жития и изображения с този сюжет — релеф от църквата в Ахтамар (Южна Армения), датиран 916 г.⁵⁸, белоглинени щемпеловани съдове от Крим⁵⁹ и стенописи в кападокийските скални църкви от X—XI в.⁶⁰ Смятам, че още по това време разглежданата иконография намира почва за разпространение в българските земи. Основание за това дават рисунка-графит от княжеския манастир до Равна, Шуменско, и медальони от Преслав и с. Цар Асен (обр. 3)⁶¹, датирани между средата на X и началото на XI в. Ето защо може да се допусне, че заедно със сюжета св. Георги — конник и змееборец, от източните провинции на Византия през Северното Черноморие към Североизточна България (респективно Добруджа) през втората половина на X — началото на XI в. е пренесена и иконографията св. Георги — пешак и змееборец. Сравнително добре датирано в X в. изображение на св. Георги като конник и змееборец, нанесено като щемпел върху белоглинен съд, загатва, че Крим наистина може да бъде посредник в разпространението на този сюжет⁶². Прочее, известни са стародавните и непрекъснати контакти между големите монашески центрове от Мала Азия (особено Кападокия) и Крим през ранното средновековие⁶³. Що се отнася до контактите между североизточните земи на Първото българско царство и Крим, то данни за такива съществуват, при това широко коментирани в историческата и археологическата литература⁶⁴. Въздържам се обаче да приема безрезервно версията за източния (кападокийския) произход на сце-

ната св. Георги войн-пешак и змееборец, защото не ми е известно в този регион да са открити и публикувани подобни изображения между IX—XIII в. Но доскоро от този период такива не бяха открити (поне на мен не са ми известни) никъде. Все пак трябва да се има предвид, че примерно в Кападокия и Задкавказието през X—XI в. е позната както иконографията св. Георги-войн, конник и змееборец, така и св. Георги-войн и пешак. Така формално условията за достигане до сцената св. Георги войн-пешак и змееборец са налице. Засега обаче този сюжет (между IX—XIII в.) е известен единствено върху паметници от Добруджа и това предполага формулирането на втора версия. В нея допускаме, че тук в края на X и началото на XI в. си дават среща двете воински иконографии на св. Георги — официалната, представяща го като войн-пешак, и „кападокийската“, представяща го като конник и змееборец. Това е сигурно, защото в тази зона са открити паметници с двете воински иконографии. Както споменах по-горе, пешакът е изобразен върху иконки, енкалпони и множество оловни печати, а

конникът-змееборец — върху медальони и графити. Затова и предполагаем, че въз основа на тези два близки сюжета към края на X — началото на XI в. без прякото влияние на раннохристиянските паметници в Добруджа възниква и се разпространява отново „компилативната“ иконография св. Георги — пешак и змееборец. За това има определени политически и религиозни причини. Втората половина на X и началото на XI в. са най-драматични за съдбата на тази зона — непрекъснати войни, засилени еретични движения (богомилството) и периодични нашествия на варвари-езичници (походите на руския княз Светослав и печенегите). В такъв смисъл местното българско население и настанените между 971—986 и за дълго след 1001 г. византийски гарнизони⁶⁵ имат острата необходимост от закрилата на войн-светец, който да победи езичниците, варварите и еретиците — т.е. змея. Така ситуиран хронологически и географски, сюжетът св. Георги войн-пешак и змееборец придобива съвсем конкретно съдържание и точен адрес.

¹ Х. Лопарев. Чудо святого Георгия о болгаринь. Памятник византийской переводной литературы. СПб., 1894, 1—11; Ив. Дуйчев. Разказ за „чудото“ на великомъченик Георги със сина на Лъв Пафлагонски, пленник у българите. — В: Българско средновековие. С., 1972, 513—519; И. Иванов. Български старини из Македония. С., 1970, 267—268; I. Barnea, Șt. Ștefănescu. Din istoria Dobrogei, III, București, 1971, p. 212, fig. 63.

² Г. Атанасов. Сребърен медальон с образите на пророк Даниил и свети Георги от ранносредновековната крепост до село Цар Асен, Силистренско. — Археология, 1990, 3, 42—46, обр. 1, 2; К. Тотев. Една творба на стеатитовата пластика от Силистра. — ИНМВ, 24 (39), 1988, 105—107; Л. Дончева-Петкова. Сребърен кръст с войни-светци от с. Цар Асен. — ИАИ (под печат); I. Barnea. Objete de cult. — In: Dîpogeria, I, 1967, p. 366, fig. 192₁₅; Ив. Йорданов. Нензладени византийски оловни печати от Силистра. — ИНМВ, 19 (34), 1983, 105—106, табл. IV_{11,12}; Нензладени оловни печати от Силистра. — ИНМВ, 24 (39), 1988, с. 96, табл. II₂.

³ Сведенията и снимката за тази икона дължа на ст. н. с. Ив. Йорданов.

⁴ К. Шкорпил. Окопы и земляныя укрепления Болгарии. — ИРАИК, X, 1905, с. 507.

⁵ Г. Атанасов. Към историческата география на Южна Добруджа. — Добруджа, 4, 1987, 29—32; Р. Рашев. Средновековният път Плиска — Дръстър и крепостта Диней. — В: Дуросторум — Дръстър — Силистра. Силистра, 1988, с. 122.

⁶ При разкопките, които провеждаме съвместно с колегата В. Йотов, открихме над 250 анонимни византийски фолиси от края на X и началото на XI в. Най-късните са от кл. В (1035—1042). Това е и горната граница на живот в Средище, Голещ, Цар Асен и останалите крепости във вътрешността на Добруджа. Вж.: Г. Атанасов. Етнодемографски промени в Добруджа (X—XVI в.). — ИПр, LXVII, 1991, 2, 77—81.

⁷ П. Мутафчиев. Съдбините на средновековния Дръстър. — В: Избрани произведения, II. С., 1970, с. 37 сл.; Г. Атанасов. Дръстър и патриаршията на Първото българско царство. В: Дуросторум —

Дръстър — Силистра. Силистра, 1988, 133—135.

⁸ Г. Атанасов. Средновековни кръстове-енкалпони от Дръстър (Силистра). — ИНМВ, 28 (43), 1992, обр. 1; Ранносредновековни амулети от Дръстър. — ИНМВ, 24 (39), 1988, 79—80.

⁹ Йоан Цеця. Откъси. — В: ГИБИ, X. С., 1980, с. 106.

¹⁰ Г. Атанасов, В. Йотов. Кръстове-енкалпони и медальони от ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско. — Добруджа, 1989, 6, 81—95, табл. I—X.

¹¹ J. Werner. Zur Verbreitung frühgeschichtlicher Metallarbeiten. — Antikvariskt arkiv, 39, 1970, 71—74; G. László. Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. — Archaeologia Hungarica, XXXIV, 1955, 158—161.

¹² O. Dalton. Byzantine art and archaeology. New York, 1961, p. 73, fig. 42.

¹³ J. Myslivec. Svatý Jiří ve východokřesťanském umění. — Byzantinoslavica, V, 1933—1934, 314—327; O. Dalton. Op. cit., p. 73, 621.

¹⁴ B. De Montesquiou-Fezensac. L'arc d'Éginhard. — CA, VIII, 1956, 147—174, fig. 2, 3.

¹⁵ К. Балабанов. Икони во Македонија. Скопие, б. г., кн. 2 и 3.

¹⁶ I. Strizgowski. Koptische Kunst. Wien, 1904, S. 194, Taf. XVII; J. Myslivec. Op. cit., 305—312; A. Grabar. Deux portails sculptés paléochrétiens d'Égypte et d'Asie Mineure, et les portails Romains. — CA, XX, 1970, p. 27; А. И. Айбабин. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. — Материалы по археологии и этнографии Таврии. I. Симферополь, 1990, 68—69, рис. 55_{3,4}; Н. И. Репников. Некоторые могильники крымских готов. — ИАК, 19, 1906, табл. XII₄.

¹⁷ В. Н. Лазарев. Новый памятник станковой живописи XII в. и образ Георгия-воина в византийском и древнерусском искусстве. — ВВр. VIII, 1953, с. 199 сл.; Ив. Гошев. Един средновековен релеф от Созопол. С., 1929, с. 2 сл.; М. В. Алпатов. Образ Георгия-воина в искусстве Византии и Древней Руси. — ТОДРЛ, XII, 1956, с. 294 сл.; J. Myslivec. Op. cit., 317—324; L. Reau. Iconographie de l'art chrétien, III₂. Paris, 1958,

571—574; D. Talbot-Rice. The Accompanien Saint George. — In: Actes au VI congrès international d'études byzantines, II. Paris, 1951, 383—387; G. de Jerphanion. Les églises rupestres de Cappadoce. Paris, 1925, p. 97, 322, pl. 135, 189; M. Restle. Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien. Reklingshausen, 1967, 53—56, 245, fig. 8, 23, Abb. 436, 121.

¹⁸ В. Н. Лазарев. История византийской живописи. М., 1986, 59—60; Культура Византии. М., 1989, 472—474.

¹⁹ В. Н. Лазарев. Новый памятник..., с. 199 сл.; А. П. Каздан. Византийская культура X—XII вв. М., 1968, с. 203.

²⁰ A. Grabar. L'empereur dans l'art byzantin. London, 1971, 189—195.

²¹ Ibidem, p. 86, pl. XXXIII.

²² А. Я. Сыркина. Дигенис Акрит. М., 1960, с. 9.

²³ X. Лопарева. Цит. съч., с. 11.

²⁴ В. Н. Лазарев. Новый памятник..., с. 190.

²⁵ В. Г. Пудко. Византийский медальон с изображением Георгия-воина. — СА, 2, 1969, 217—224; Несколько византийских камней из древнерусских городов. — Радони Византологич. института, 12, 1970, с. 133.

²⁶ G. Schlumberger. L'épopée Byzantine, I. Paris, 1896, p. 385.

²⁷ F. Coche de la Ferté. Byzantinische Kunst. Freiburg, 1982, S. 188, Abb. 155.

²⁸ A. Goldschmidt, K. Weitzmann. Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X—XIII. Jahrhunderts, II. Berlin, 1934, Taf. III, V²⁰, X³², XIII³³.

²⁹ I. Barnea. Christian art in Romania, 2. Bucarest, 1981, p. 220, pl. 96.

³⁰ G. de Jerphanion. Op. cit., pl. 186.

³¹ G. Zacos. Byzantine lead seals. Berne, 1985, pl. 38²⁶², 43⁴²¹, 47⁴⁶⁷, 52⁵¹⁶, 64⁶³⁰; V. Laurent. Le corpus des sceaux de l'empire Byzantin, II. Paris, 1981, p. 188, No 396, p. 367, No 710, p. 428, No 818, p. 506, No 940, p. 508, No 942, p. 509, No 944; В. П. Шандровская. Образ Святого Георгия на византийских печатях. — В: II Международный симпозиум по грузинскому искусству. Тбилиси, 1977, 1—8.

³² M. Restle. Kappadokien. — In: Rellexikon zur byzantinische Kunst, III—23, Stuttgart, 1978, Col. 1089, 1096—1098; В. Н. Лазарев. История..., с. 71, 87.

³³ G. Schlumberger. Op. cit., II. Paris, 1910, p. 236; В. Д. Лихачева. Византийская миниатюра. М., 1977, с. 13.

³⁴ М. А. Орлова. Наружные росписи средневековых памятников архитектуры. М., 1990, 55—56; G. de Jerphanion. Op. cit., p. 97, 332, pl. 135, 189; M. Restle. Die byzantinische..., 55—56, fig. 8, 23, Abb. 436.

³⁵ В. Пудко. Киевские рельефы всадников. — Старица, XVII, 1976, с. 111.

³⁶ J. Kalavrezou-Maxeiner. Byzantine icons in Steatite. Wien, 1985, 118—119, pl. 16²⁹.

³⁷ В. Лихачова. Искусство на Византия. С., 1987, с. 97; Т. Тотев. Преславската керамична икона. С., 1988, с. 34; А. В. Банк. Прикладное искусство Византии IX—XI вв. М., 1978, 31—33, рис. 9, 11—13; G. Schlumberger. Op. cit., I, p. 401, 585; V. Laurent. Op. cit., No 52, 56.

³⁸ A. Grabar. L'Empereur..., 33—34; В. Лихачова. Цит. съч., с. 97.

³⁹ Някои приемат, че най-рано съкратената формула IC XC NH KA се появява върху анонимните византийски фолиси клас С (1042—1052). Вж.: A. I. Bellinger, Ph. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection, III. Washington, 1, 1973, p. 182. Това обаче не е точно, защото тези сигли се откриват върху сигурно датирани старобългарски паметници и надписи от X в. (Вж.: Т. Тотев. Цит. съч., с. 34). Най-после най-късните монети в Скала и Средиде са анонимни фолиси клас В (1030/35—1042).

⁴⁰ G. Millet. Les iconoclastes et la croix à propos d'une inscription de Cappadoce. — BCH, XXXIV, 1910,

104—106, fig. 1—5.

⁴¹ А. В. Банк. Цит. съч., 31—33, рис. 9, 11—13.

⁴² K. Künstle. Ikonographie der christlichen Kunst. Freiburg — Breisgau, 1928, S. 108.

⁴³ A. Grabar. L'empereur..., 43—45; Migne. Patrologia greca, XX, col. 1057—1058.

⁴⁴ Олицетворяването на змея с Диоклециан и обратно е илюстрирано върху няколко икони от Синайския манастир „Св. Екатерина“ и Грузия от X—XI в., където вместо змея св. Георги газ и промушва самия Диоклециан. Вж.: K. Weitzmann. The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The icon. Princeton, New Jersey, 1976, 71—73, 102, pl. XXVIII.

⁴⁵ Старата българска литература. IV. Житийски творби. С., 1986, 396—431.

⁴⁶ A. Grabar. L'empereur..., 237—239, pl. XXVII.

⁴⁷ M. Ross. Catalogue of the Byzantine and Early Medieval antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, I. Washington, 1962, 54—55, pl. XXXVIII⁶⁰.

⁴⁸ A. Grabar. L'empereur..., p. 238.

⁴⁹ A. Grabar. Deux portails..., 15—28.

⁵⁰ Е. К. Редни. Мозаики равненских церквей. СПб., 1896, 210—211; A. Grabar. L'empereur..., p. 238.

⁵¹ Constantin Porphyrogenetus. De cerimonii aulae Byzantinae a recensione, I. Bonnae, 610—612.

⁵² В. Н. Лазарев. История..., с. 93, 121.

⁵³ R. Lange. Die byzantinische Reliefikone. Reklingshausen, 1964, 93—94. Върху иконата виждаме св. Гедсон, който като св. Георги върху иконите газ и промушва змея. От библейските текстове става ясно, че в случая змеят е алегория на богохульниците, поклонници на Ваал, унищожени от Гедсон с божия помощ и посредничеството на арх. Михаил.

⁵⁴ J. Gardner. An introduction to the iconography of the Medieval Italia city gale. — DOP, 41, 1987, 199—208; Релефът е художествено превъзпяване на гл. 12 от Апокалипсиса. Арх. Михаил прав газ и промушва с копие дракон.

⁵⁵ В. Н. Лазарев. Новый памятник..., 206—207; В. П. Даркевич. Светское искусство Византии. М., 1975, 111—149.

⁵⁶ Ако стегитовата иконка със св. Георги конник и драконоборец от Балтиморския музей действително е окаже константинополска изработка (J. Kalavrezou-Maxeiner. Op. cit., p. 119, pl. 16), това ще постави под съмнение идеята на В. Лазарев, че тази иконография не се възприема в столицата на империята през X—XIII в.

⁵⁷ В. Н. Лазарев. Новый памятник..., с. 198; В. П. Даркевич. Цит. съч., с. 111 сл.; J. Myslivets. Op. cit., p. 312, 356—358.

⁵⁸ J. Baltrusaitis. Etudes sur l'art médiéval en Géorgie et en Arménie. Paris, 1929, p. 48, 109, pl. LXVII.

⁵⁹ А. Л. Яковсон. Средневековый Крым. М.—Л., 1964, с. 69, табл. 16. Ако се докаже, че тези съдове се работят в Константинопол през IX—X в., това още веднъж поставя под въпрос твърдението за непопулярността на иконографията св. Георги змеборец в столицата. Ако се окажат дело на малоазийско ателие, това ще потвърди предположението за малоазийския произход на тази иконография. За белоглинената керамика вж.: D. T. Rice. The Byzantine glazed pottery. Oxford, 1930, p. 28.

⁶⁰ G. de Jerphanion. Op. cit., p. 97, 332, 482, pl. 135, 189.

⁶¹ Г. Атанасов. Сребърен медальон..., 42—46, обр. 1—4.

⁶² А. Л. Яковсон. Цит. съч., с. 69, табл. 16.

⁶³ Ю. Кулаковский. Прошлое Тавриды. Киев, 1914, 74—75.

⁶⁴ Ив. Божилов. Анонимът на Хазе. България и Византия на Долния Дунав в края на X в. С., 1979, с. 163 сл.; Д. Димитров. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987, 176—178.

⁶⁵ Ив. Божилов. Цит. съч., с. 120 сл.; Г. Атанасов. Етнодемографски промени..., 77—81.

Икони de plomb du Haut Moyen âge avec l'image du St. Georges de la Dobrudža du Sud

G. ATANASSOV

(Résumé)

L'occasion de s'arrêter sur l'iconographie du grand martyr St. Georges tellement populaire pendant le Moyen Age nous donnent quelques icônes de plomb découvertes récemment en Dobrudža du Sud. L'une provient de Silistra (Drăstăr), la deuxième a une origine litigieuse (probablement d'une fortification au sud du Drăstăr — Sredichte ou Goleche) alors que les deux dernières avaient été trouvées au cours des recherches archéologiques régulières dans la forteresse du Haut Moyen Age — Skala près du village de Kladentzi, département de Tervel, habitée entre le Xe et la moitié du XIe s.

Sur la face des icônes est représenté St. Georges — guerrier qui écrase et transperce du javelot un dragon. On rencontre pour la première fois cette iconographie représentant le saint de Cappadoce. Je considère qu'elle est le résultat du syncrétisme créateur entre les deux iconographies principales du St. Georges — un guerrier-piéton et cavalier qui se bat avec le dragon.

L'analyse stylistique des effigies sur les deux côtés des icônes, respectivement du saint et de la croix stadiale de Golgotha avec des feuilles acanthisées de palmette dirige l'attention vers le temps du classicisme macédonien tardif — la fin du Xe et le début du XIe s. D'ailleurs les monnaies les plus tardives, découvertes à Skala sont des follis anonymes byzantins classe B (1035—1042).

L'observation que les icônes avaient été fabriquées selon un unique modèle mais dans des formes différentes a une très grande importance. Nous considérons qu'on les a fondus dans des ateliers locaux et le plus probablement à Drăstăr (Silistra) où avaient été trouvés des croix en plomb-demi-produits, des lingots en plomb.

Enfin on arrive jusqu'à l'idée que les sémantiques des effigies sur la face et le revers des icônes se complètent mutuellement et obtiennent un sens déterminé — au nom du christianisme St. Georges triomphe du dragon (païens, barbares, hérétiques).

Църква при Южната порта на Вътрешния град в Преслав

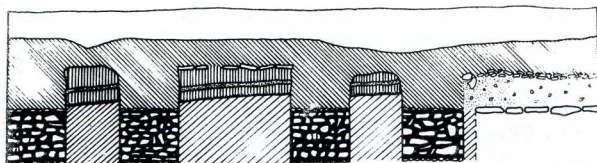
СТОЙЧО БОНЕВ

Един от най-значителните резултати при проучване на югоизточната част на Вътрешния град в Преслав е разкриването на неизвестна досега църква. Значението на този паметник се определя преди всичко от мястото му в градоустройствената структура на преславския дворецов център. Църквата е разположена на 28 м срещу западната половина на Южната порта, на 11 м западно от Декоративния басейн и на 0,30 м от южната крепостна стена на предстоличното преславско укрепление. От друга страна, нейното разкриване хвърли светлина и върху стратиграфията на насиите в този район, като позволи да се очертае строителната история на някои от попадащите тук паметници.

В процеса на разкопките, преди пълното разчистване на църквата, перпендикулярно на основната ос в приапсидната ѝ част беше запазен профил, който обхваща и терена над близката крепостна стена¹. Данните от него се оказаха от решаващо значение за хроно-

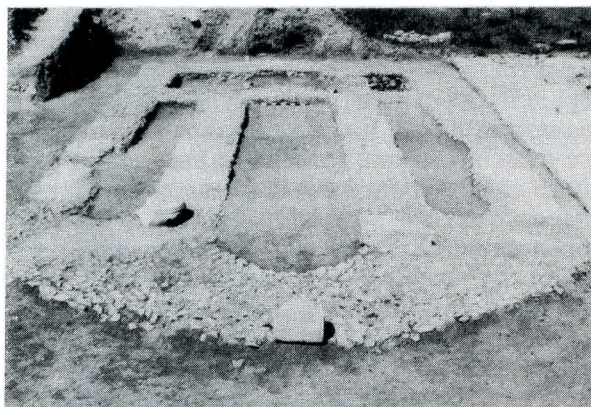
логическата характеристика на двата градежа (обр. 1).

Пластът от дълб. 0,40 м до 1 м е съставен от сиво-черна пръст, примесена с хоросанени бучки, дребни варовикови камъни и речна баластра. От него произхожда значително количество тънкостенна битова керамика (фрагменти и цели съдове) от XI — XIII в. заедно с медни византийски монети от същото време. Този солиден културен пласт е еднакъв по целия изследван терен, в това число над стената и църквата, и очевидно се е образувал след тяхното окончателно разрушение. Той изключва съществуването им от XI в. насетне. На дълб. 1 м е подовото ниво на църквата, отбелязано в наоса от тухлена настилка. На дълб. 1,20 м над трасето на стената се наблюдават тухли и керемиди, варовикови камъни, буци от бял и червен хоросан, фрагменти от прозрачни стъкла. Под тази „запечатка“ до началото на основата на дълб. 1,80 м леглото на стената е запълнено

- СИВО-ЧЕРНА ПЛОЩ
- ХОРОСАН
- ХОРОСАНОВ ТРОШЛЯК
- ЖЪЛТО-КАФЯВА ГЛИНА
- НАСИПЕН ПЛАСТ

0 1 2

- Обр. 1. Стратиграфски профил в приапсидната част. Fig. 1. Profil stratigraphique dans la partie de l'abside
- Обр. 2. Църквата след разчистването. Поглед от изток. Fig. 2. L'église après le nettoyage. Vue de l'est
- Обр. 3. Църквата. Поглед от север. Fig. 3. L'église. Vue du nord

от хоросанов трошляк, в който се съдържат ранносредновековни материали, предимно фрагменти от битова керамика. От особено важно значение са данните на профила във вътрешността на църквата. Сиво-черният късносредновековен насип запълва леглата на зидовете и до тяхната субструкция (дълб. 1,70—1,80 м от сегашното ниво на терена или на дълб. 0,50—0,60 м от нивото на Х в. в този район). Трябва отново да подчертаем, че същият не се наблюдава в леглото на крепостната стена под дълб. 1,20 м, което означава, че образуването му е започнало дълго след като то вече е било запълнено с хоросановия трошляк и други попаднали в

него ранносредновековни материали. Всичко това показва, че разрушаването на стената не само предхожда разрушаването на църквата, но и че е станало през старобългарския период, когато мястото на извадените камъни е заел изроненият хоросан, служил за спойка на зидарията в надземния градеж на съоръжението, както и по-дребните варовикови късове, непригодни за повторно използване. Относно хронологията на построяването на тези два паметника красноречиви са свидетелствата, добити от църковния наос. Под тухлената настилка следва сравнително чист жълто-кафяв насип с дебелина 0,30 м, посредством който нивото във вътрешността е било повдигнато, за да стъпи настилка на пода. На дълб. 1,40 м с ивица от бял хоросан, дебела 4—6 см, е отбелязано строителното ниво на църквата. Под него следва пласт от жълто-кафява глина с дебелина 0,20 м, който опира в ивица бял хоросан на 0,10 м над основата. Тази ивица е с наклон на юг. Тя е най-високо и по-добре личи в близост до крепостната стена. Най-ниско слиза и почти се съединява със здравия терен в южния край на проучвания сектор. Тя съответства на хоросановите масиви от двете страни на стената, които бележат строителното ниво на отбранителното съоръжение. Това строително ниво е заварено при започване на строежа на църквата и поради това хоросановата му ивица се наблюдава само в незасегнатите от изкопите за нея части, т. е. в наоса и в страничните кораби, докато леглата на зидовете ѝ са я пресекли. Така изложените факти определено потвърждават по-ранния произход на крепостната стена по отношение на църковната постройка.

Със заснемането и свалянето на профила в приапсидната част на църквата и с някои сондажни проверки във вътрешността ѝ нейното проучване завърши. В най-общи линии то се осъществи на два етапа. Първият обхваща изчерпването на късносредновековния насип от леглата на зидовете, при което се достигна до най-горния ред на основата от ломени камъни. Планът на сградата се очерта, като наосът и притворът останаха на 0,70—0,80 м по-високо; на равнището на нейното подово ниво, отбелязано от тухлената настилка в подкуполния квадрат. На този етап се направиха заключения относно строителната история на паметника, за строителното и обитаването му ниво, за устройството на същинските му зидове и тяхната основа. Оставените по-високо сектори във вътрешното пространство на църквата се отличаваха с нехомогенност, което наложи през втория етап на проучването те да бъдат

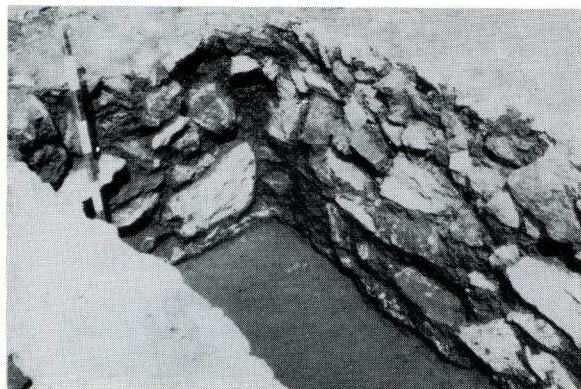
изчерпани. Оказа се, че повсеместно в наоса (включително и под запазената на място тухлена настилка) и в притвора на различна дълбочина са положени гробове от възникнал тук през XI в. некропол. По-късни гробове от същия се откриха и върху подложката на самите зидове. Така този важен за градоустройството на Преслав църковен паметник се разкри на нивото на горния ред от ломенокаменната му основа с всички подробности на заложената в терена планова схема (обр. 2, 3). Два сондажа в притвора и един в северната част на наоса (съобразен с очертанията на битова отпадъчна яма от XII в.) показаха устройството на субструкцията.

Основите на църквата са с дълбочина 0,90 м от горния им, видим сега край, който се състои от дребни ломени варовикови камъни. До дълбочина 0,30 м те са вкопани в чиста зелено-кафява пръст. Останалата част до 0,90 м е вкопана в лъса, който е с ясно изразен кафяв цвят. Устройството им навсякъде е еднакво (обр. 4): най-долу в изкопа е положен един ред дребни ломени камъни. Над тях цялата височина на фундамента е от средни и едри до 0,50 м ломени варовикови камъни, трамбовани с пластове прилична на хумуса зеленикава пръст. В общия вид на основата отчетливи редове не се откриват, но известен порядък в полагането на каменния материал все пак личи. Най-отгоре е запечатката от дребни варовикови камъчета, залети с 3—4 см бял хоросан. Към устройството на църковната субструкция следва да включим и два реда дялани варовикови блокове, всеки с височина по 0,20 м. Два блока от началния квадратен ред на основата се откриха на място в източната част на постройката. Ширината на основата от ломени камъни и на началния ѝ ред от блокове е 1 м. Вторият квадратен ред на субструкцията, а както ще се види и надземните зидове на сградата са били по-тесни. Всички части на основата са конструктивно свързани и показват едновременност на полагането им.

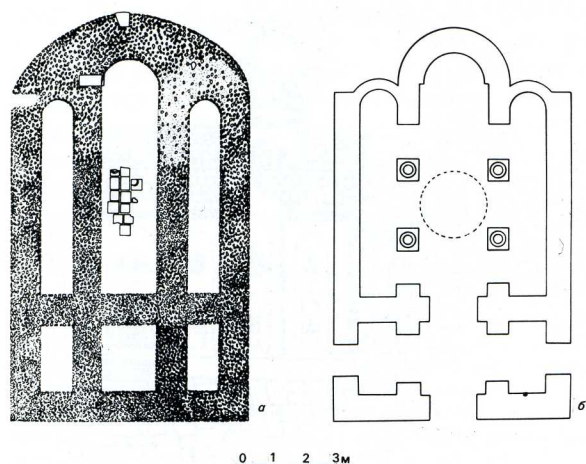
Завареният и разкрит в този вид паметник предоставя оскъдни данни за интересен и рядко срещан архитектурен план (обр. 5а). От изток апсидите са стъпвали на неразчленена дъговидна площадка. Не могат да се установят елементите на архитектурното членение като пиластри, арки и др. отвън по южната и северната страна. Липсват данни за отвори на входовете както от запад, така и на късите стени на притвора. Вътре църквата е с триапсидна олтарна част. Централната апсида е с ширина 1,70 м, а протезисът и дякониконът — по 0,90 м. Два надлъжни зида започват от приолтарните

стълбове и се свързват със западната страница, като делят основния ѝ корпус на три части. Наосът е с ширина 1,70 м, а страничните кораби по 0,90 м. От запад друг зид, свързан конструктивно с фасадните и с вътрешните надлъжни основи, съединява южната и северната страна на сградата и оформя притвор с дълбочина 2,10 м. Общата дължина на църквата е 13 м, а ширината ѝ 7,50 м. Следи от вътрешните входове също не са оцелели. Очевидно при строежа на църквата първоначално изкопите за зидовете са били прокопани, без да се държи сметка за оформлението на постройката във височина. Членението на нейното вътрешно пространство се е получило едва чрез градежа на суперструкцията. От него не се е запазило нищо, но за характера му може да се съди по някои косвени данни. Изчерпването на отпадъчната яма в северната част на наоса, както и на няколко други в близост предоставиха части от строителния материал на сградата, попаднали вътре след нейното разрушаване. Това са великолепно издялани варовикови блокове с размери $0,50 \times 0,30 \times 0,20$ м с полепнал по тях бял хоросан. Те насочват за квадратния градеж с хоросанена спойка на църквата, характерен за най-добрите представители на преславската монументална архитектура. В източната част на сградата се откриха на място два варовикови блока от началния ред на субструкцията, запазили извънредно важни данни за начина на нейното изграждане. Освен хоросановите отпечатъци на блоковете, които са лягали върху тях, по горната им повърхност се наблюдават още и изчертавания, правени от строителите с тънък резец за маркиране полагането на втория квадратен ред на основата. Този ред вече се е различавал от началния, тъй като в него са били заложени същинските пропорции на църквата, следвани по-нагоре от целия надземен градеж. Маркировката показва, че зидовете не са следвали ширината на основата, а са били положени върху нея с 10-сантиметров отстъп на всяка от двете им страни. По такъв начин стените се явяват с ширина 0,80 м, което отчасти е довело до разширяване вътрешните обеми на сградата. Така например върху блока, запазен на място, при вътрешната извивка на централната апсида се наблюдават две линии. Едната следва дъгата, очертана от ломенокаменната основа, а другата, нанесена със сигурна ръка по-навътре, бележи мястото, което е трябвало да заеме по-горният и следващите редове от градежа. Хоросановият отпечатък върху блока показва, че това предварително разкрояване е било спазено точно. Важни указания предоставя и блокът

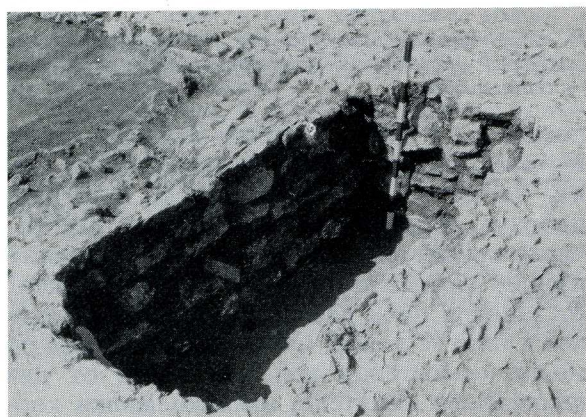
4

5

6

7

- Обр. 4. Сондаж в северната част на притвора. Fig. 4. Sondage dans la partie nord du porche
- Обр. 5 а, б) исторически и реконструиран план на църквата. Fig. 5 а, б) plan historique et reconstruit de l'église
- Обр. 6. Вътрешен надлъжен зид в притвора. Fig. 6. Muraille interne longitudinale dans le porche
- Обр. 7. База за колона. Fig. 7. Base pour colonne

при върха на дъговидно извитата източна фасада. Очертаната върху него с длето линия показва полукръглата извивка, която е трябвало да придобие във височина централната апсида. При опита за реконструкция на плана на църквата трябва да се вземе предвид и това, че в леглото на южния надлъжен зид в наоса се откриха две бази за колони в близост до първоначалното им място. Тези данни и разкритият в основи план предлагат, макар и твърде ограничени възможности за определяне архитектурния тип на църквата. В същото време трябва да се държи сметка за няколко особености в установения план, които се срещат в изолирани случаи при другите паметници на преславската църковна архитектура. На първо място това е неразчленената външна линия на източната част на сградата. Тя дава възможности за няколко решения, свързани с оформянето на апсидите². Очевидно в терена строителите са заложили обща подложка, която до втория квадрант ред на субструкцията е изпълнявала ролята на обединяващ цокъл. Подобен случай се наблюдава при църквата с гроба на чъргу-бия Мостич³ и при някои по-малки църкви в Преслав⁴. Ние приемаме, че в застроеното по този начин пространство са били развити три апсиди с полукръгло външно очертание. На второ място немалко въпросителни повдигат и непрекъснатите вътрешни надлъжни зидове и тяхната установена по безспорен начин конструктивна връзка с всички останали, в това число и с източната и западната стена на притвора (обр. 6). Те оставят впечатление за едно базиликално решение на постройката. Внимателното изследване на нейните пропорции обаче, както и някои археологически аргументи определено позволяват да се приеме като най-вероятен кръстокуполният план, съобразен с наложените се традиции на църковно строителство в Преслав.

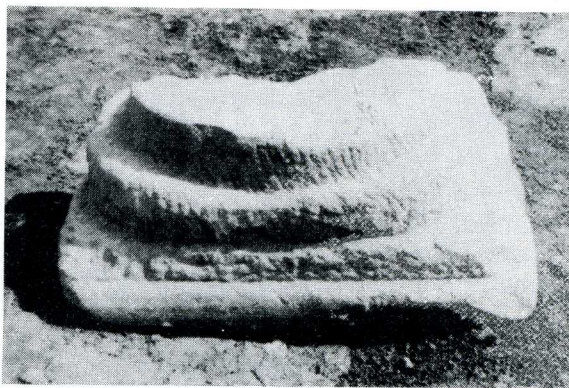
Църквата при Южната порта на Вътрешния град в Преслав е от типа на кръстокуполните с вписан кръст и свободни междурамия (обр. 5б). Снабдена е с три апсиди, които отвън са имали полуцилиндрична форма. Към север и юг страничните апсиди са завършили с хоризонтално рамо. Олтарната част вътре е с добре оформено предапсидно пространство. Не е изключено тук да се срещаме с кръстокуполен план от

т. нар. „цариградски вариант“⁵. Подкуполният квадрат се е образувал от четири свободни подпори. Барабанът (вероятно многостенен) и куполът са били поддържани от колони, базите за които се откриха при разкопките близо до мястото на употребата им. Едната е от хубав дребнозърнест бял мрамор, с атически профил (обр. 7). Квадратната плинта е със страна 0,70 м, над която следва добре оформен полуцилиндричен торус. Диаметърът на кръглия ствол е 0,50 м. Другата база е с по-груба изработка от преизползван стар архитектурен детайл (обр. 8). В близост се откри и част от мраморна колона, принадлежала без съмнение на тази църква.

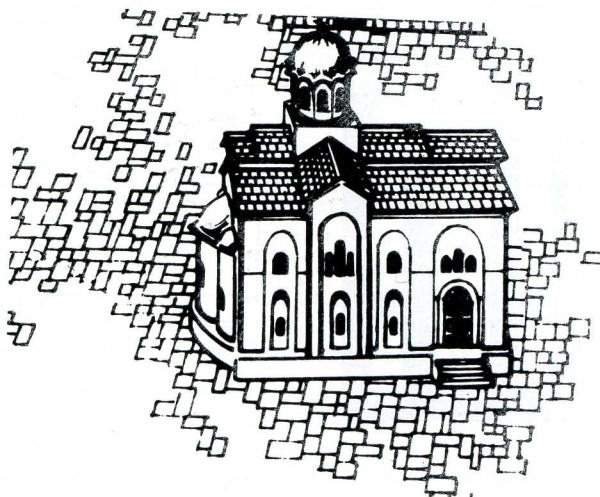
Сравнително дълбокият притвор е бил единствен. Основите, които в плана го делят на три части, във височина са били решени като пиластри, членящи другите му страни в ос с приапсидните стълбове. Допускаме, че освен централния вход от запад той е имал входи на южната и северната си стена⁶. Като вземем предвид нивото, на което се е разполагал градът през Х в., и подовото ниво вътре, засвидетелствани безспорно по археологически път, най-вероятно е в църквата да се е влизало посредством две стъпала. Подът в наоса (а може би и в притвора) е бил застлан с тухли от червена глина. Дванадесет екземпляра от тях се откриха на място в подкуполния квадрат. Повечето са квадратни със страна 0,30 или 0,40 м. Върху голяма част от тухлите се откриват знаци от широки линии, нанесени с пръсти преди изпичането. Покритието на постройката е било от керемиди с правоъгълна форма. Част от тях се откриха в насипа над основите.

С така реконструирания си план (обр. 5б, 9) разгледаната тук църква кореспондира с една цяла група църкви в Преслав⁷, чиито най-ярки представители са двете на Аврадака⁸. Особено близка е връзката ѝ с църква № 2, при която откриваме повторение не само на плана, но и на размерите. Разликата е в по-люксовия градеж на новоразкрития храм във Вътрешния град, който е бил продиктуван от представителното място, на което се е разполагал.

В процеса на разкопките на църквата в насипите над нейните останки, както и в терена около нея и особено в едно струпване на камъни пред източната ѝ фасада се откриха значителен брой фрагменти от каменна декоративна пластика. Те позволяват да заключим, че постройката е имала богата архитектурно-пластична украса. Фрагментите са от мрамор и варовик. Най-много са варовиковите корнизни дялове, сред които се отбелязват два типа: подпокривни — с един или два реда дентикули, и

8

9

● Обр. 8. Фрагмент от база. Fig. 8. Fragment d'une base
● Обр. 9. Църквата — реконструкция. Fig. 9. L'église — reconstruction

поясни — с дебел и силно увиснал торус. Интерес представляват мраморните детайли, някои от които се отнасят към най-добрите образци на преславската декоративна скулптура, като например корнизи с изящни палметни фризове. Върху фрагмент от капител личи растителен повлек, изпълнен в плитък релеф. Откриха се и късове от малки осмостенни колонки, части от два кемпферови капитела, няколко малки корнизни дяла с шахматно разположени дентикули и кръгли гнезда за инкрустация. Преглеждайки в цялост каменния декоративен материал, се създава впечатление, че архитектурната украса на църквата е имала сборен характер. Някои от детайлите са работени в преславските каменоделски ателиета, други са преупотребени от по-стари сгради.

Лошото състояние, в което е стигнала до нас църквата, е причина другите материали, свързани с нейния живот, да са крайно оскъдни. Сред тях по-голямо внимание заслужават многобройните фрагменти от прозоречни стъкла, пръснати в насипа. Към църковния инвентар трябва да отнесем и едно

рамо с разширени краища и кръгло окончание от голям бронзов кръст. Възможно е това да е част от процесуален кръст, но не е изключено подобен да е увенчавал върха на църковния купол.

Археологическите обстоятелства при разкриването на църквата, нейният план и материалите от архитектурната ѝ украса определено сочат за твърда датировка в Х в. Като допълнителен аргумент в това отношение е и датата на сходните с нея църкви 1 и 2 на Аврадака. Към тази дата насочва и мястото на новоразкритата църква в градоустройствената структура на Дворцовия град. Известно е, че обявяването на Преслав за столица е съпроводено с реализация на мащабна строителна програма във връзка с новото му столично предназначение. Новосъздаденият Дворцов град и конкретно неговата югоизточна част стават обект на специално внимание от страна на строителите за провеждане на набелязаното от

официалната държавна власт непознато досега градоустройствено решение. Границите ѝ се определят от новопостроената крепостна стена с южната порта и отстоящата наблизо кръгла кула. Няколко монументални постройки, разположени симетрично в така очертаното пространство, съставят цялостният облик на тази градска част. От двете страни на портата, както и фронтално срещу нея от север разгръщат високите си корпуси масивни двуетажни сгради. Така в общия план на Дворцовия център е оформен площад, обхванат от високите чела на монументалните градежи⁹. Средоточие и акцент в този южен площад на столичния град се явяват декоративният басейн¹⁰ и разгледаната тук кръстополна църква. Последната е част от единна архитектурна идея, чието осъществяване е довело до постигането на ярко изразена хармония в градоустройствената структура на Дворцовия ансамбъл¹¹.

¹ Става дума за т. нар. „трета“, или „спорна“, крепостна стена, установена в южната част на Дворцовия център през 70-те години от Ив. Жандова и Д. Василева. Южното ѝ трасе пресича града с посока изток — запад на 35—40 м северно от известната южна вътрешна крепостна стена. Отделни негови сектори се допроучиха напоследък под наше ръководство. Датировката и предназначението на въпросната крепостна стена бяха предмет на дългогодишни дискусии.

² Понастоящем църквата е консервирана по проект на арх. Г. Пировска от НИПК. Отвън към изток авторката е извила само централната апсида, а страничните две са включени в разпределението на олтарното пространство единствено вътре. Това решение според мен е спорно.

³ Ст. Станчев, В. Иванова. Надписът на чъргубила Мостич. С., 1955, обр. 3.

⁴ Сведения за такова изграждане вж. у: Т. Тотев. Дворцовият манастир в Преслав. — Старобългарска литература, 17, 1985, 70—85.

⁵ Кр. Минятев. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, с. 56; Т. Тотев. Наблюдения за типологизацията на преславските кръстополни църкви. — В: Българо-съветска конференция „Изкуството на Древна Русия и балканските страни“. Нови изследвания и проблеми (под печат).

⁶ За тази особеност на преславската църковна архитектура говорят много автори. Обобщаващ преглед вж. у: Н. Чанева-Дечевска. Църкви и манастири от Велики Преслав. С., 1980, с. 44.

⁷ Й. Чангова. Кръстополна църква с гробница в местността Селище в Преслав. — Преслав, II. С., 1976, 93—98; Н. Чанева-Дечевска. Църковната архитектура на Първата българска държава. С., 1984, 78—83.

⁸ В. Иванова. Разкопки на Аврадака в Преслав. — РП, III. С., 1948, 13—60.

⁹ Ст. Бонев. Към въпроса за градоустройството на Вътрешния град в Преслав през Х в. — Втори международен конгрес по българистика. Т. 6. България през Средновековието. С., 1987, 431—436.

¹⁰ Ст. Бонев. Декоративен басейн в Преслав. — ИАИ, XXXIX (под печат).

¹¹ В настоящата работа съзнателно не засягаме въпроса за разрушаването на храма. Той е свързан с разглеждането на големия християнски некропол, възникнал върху руините на постройката през втората половина на XI в., и ще бъде предмет на отделна публикация. Тук само ще отбележим, че данните от разкопките сочат като крайна дата от живота на църквата началото или първите едно-две десетилетия на XI в.

Eglise près de la porte méridionale de la ville interne de Preslav

S. BONEV

(Résumé)

Dans l'article on fait la publication d'une église nouvellement découverte dans la Ville interne de Preslav, située à 28 m contre la moitié occidentale de la Porte de Sud et à 11 m à l'ouest du bassin décoratif. L'église ayant une longueur de 13 m et une largeur de 7,50 m est du type des croix-coupoles avec une croix immatriculée et des intercôtés libres. Elle avait été édifée avec trois absides, le plus probablement d'une forme demi-circulaire qui montaient sur un terrain non-démembré en arc. La pièce d'autel a dedans un espace d'avant-abside bien présenté. Le carré au-dessous de la coupole est formé par quatre piliers libres (colonnes). Le porche se découvre comme divisé en trois parties, mais en réalité il avait été uniarticulé, ses côtés

longs avaient été démembrés par des pilastres qui se trouvaient dans un axe avec les piliers de l'abside. L'aspect du monument est complété par une riche décoration architecturale.

L'église près de la Porte méridionale est liée à un groupe entier d'églises à Preslav qui ont un plan de croix-coupole de la variante de Constantinople tout à fait développé. Son rôle se détermine de la position occupée d'elle dans la structure urbaine du Centre de cour. On peut la dater assurément du X^es. et dans le plan commun de la ville des forteresses, avec le bassin décoratif elle se présente comme le centre et l'accent d'une vaste place.

J. BOUZEK. THE AEGEAN, ANATOLIA AND EUROPE: CULTURAL INTERRELATIONS IN THE SECOND MILLENNIUM B. C. ACADEMIA PUBLISHING HOUSE OF THE CZECHOSLOVAK ACADEMY OF SCIENCES. PRAHA, 1990, P. 269.

Монографията на Я. Боузеk, посветена на проблемите на културните отношения, връзки и взаимовлияния между Егейския свят, Анатолия и Европа през второто хилядолетие пр. н. е., се явява като краен резултат от многогодишните изследвания на чехословашки учен върху тази изключително сложна и важна при осветляването на редица въпроси от историята на племената и народите, населявали посочените райони на Стария свят, проблематика. Фактически това е част от общитеоретическия въпрос за взаимоотношенията между най-ранните държавни образувания и формации и тяхната, т. нар. „варварска“ периферия.

Разглежданият труд се състои от кратък увод и четири глави, като последната има формалния характер на заключение. Текстът е богато илюстриран с 60 таблици с графични рисунки, 43 карти и 16 табла с черно-бели снимки. Приложени са също така списъци на съкращенията, библиографията и образите, както и именен показалец.

Първата глава фактически е едно въведение в проблематиката. В нея също така е направен и един най-общ историографски преглед. Я. Боузеk обръща специално внимание на приносите на Г. Чайлд при проучването на европейската праистория, като се спира главно на неговата концепция за дифузията, смятайки английския археолог за основоположник на съвременната, т. нар. „контактна“ археология. Отбелязани са и приносите на редица други учени: на Г. фон Мерхарт, формулирал тезата за койното в металообработката през късната бронзова епоха, на А. Можолч, Б. Хензел, Х. Мюлер-Карпе и др. в изучаването на различните регионални или общи проблеми, свързани с европейската бронзова епоха. Накратко Я. Боузеk се спира и на методиката, която ще използва в своята работа, подчертавайки, че основните му извори са паметниците на материалната култура, сравнителната хронология на Егейския свят и останалата част на Европа, както и калибрираните C-14 дати за втората половина на II хил. пр. н. е.

Във втората глава са разглеждат взаимните контакти между Егей, останалата част на Европа и Анатолия по време на ранната микенска култура (1700—1400 г. пр. н. е.). Това е епохата на шахтовите гробници в Микена, на постепенната консолидация на ахейските държавици, сред които все пак тя си остава доминираща както в политическо, така и в културно отношение, на засилените контакти с Египет, който се намира в подем след ликвидирането на господството на хиксосите, както и на започналата ахейска експанзия по посока на западните брегове на Предна Азия.

С основание Я. Боузеk отделя значително внимание на такъв характерен тип находки, каквито са бронзовите мечове (с. 31—41). Той смята, че по всяка вероятност най-ранните европейски бронзови мечове са се появили под влияние на южни и югоизточни модели, но тяхното по-късно развитие е автономно (с. 41). В същото време неговото мнение е, че върховете за копия, особено тези от България, открити заедно с рапири, са

тясно свързани с микенските (с. 41). Всъщност въпросът се свежда до това, имат ли рапирите и върховете за копия един по-ранен прототип. Мисля, че той е в ранната микенска култура, след което по един или друг начин е заимствуван от ателиетата в района на Долния и Средния Дунав и съответно доразвит на местна почва в един по-късен период от време.

С оглед на темата важни находки са двойните бронзови брадви, които могат да бъдат разделени на три основни типа: лабрис, бипенс и т. нар. тип Килиндир (в българската литература този тип е известен като Бегунци), а според функционалното си предназначение — на реално използвани в живота оръдия на труда и такива, които са имали религиозно-символически характер. Я. Боузеk смята, че тези от типа бипенс, известни от Крит и Централна Германия, не могат да се свържат директно, но не отрича възможността за една югоизточна, егейска инспирация. Правилно е отбелязано, че миниатюрната брадвичка от Семчиново може да бъде датирана към постмикенския период (с. 41). За брадвите от типа Килиндир (Бегунци) той дава датировката XIV—XII в. пр. н. е. Обърнато е внимание и на факта, че по-голямата част от откритите екземпляри от двойни брадви от различните типове са без определен археологически контекст (с. 44), като аргументирано е подчертано, че брадвите от типа бипенс и сходните на тях Хермонес (или долнодунавски тип) са по-ранни от тези от типа Килиндир-Бегунци (с. 44).

В най-общи линии е разгледан въпросът за металните съдове и техните керамични имитации (с. 48—52). Я. Боузеk различава няколко групи: тези на т. нар. „унгарски кантарос“, керамичните имитации от културата Отомани — Фюзешабон, карпатската група, най-типични представители на която са съдовете от Бийа и Бихар, и металните съдове от Западна Европа, за които смята, че имат местен характер, но са белязани от силни егейски инспирации (с. 51). Орнаменталната система на съдовете от центровете на културата Отомани — Фюзешабон имат аналогии в находките от шахтовите гробници в Микена.

Я. Боузеk смята, че даваната от някои изследвачи ранна датировка на съкровището от Вълчитрън е неприемлива поради редица причини (какво точно, не отбелязва). Той е на мнение, че то се отнася към края на II хил. пр. н. е. (с. 52).

Във втората глава са разглеждани и редица други паметници, като изображението на бойна колесница от стената на Гробница V, Кръг A в Микена и вписаните в кръг кръстове, конски юзди, пандантиви и обици, намирани на различни места в Европа, както и находките от янтар (с. 52—57), при което е направен и сполучлив опит за реконструиране на т. нар. „янтарен път“ от бреговете на британските острови и Балтийско море до егейските градове (с. 56, фиг. 23).

Значително внимание авторът отделя на религиозните символи: светилища, олтари и т. н. (с. 70—79), като разглежда тяхното разпространение от Предна Азия до Британия и Скандинавия. Смята, че важно доказателство за южни влияния са погребенията в питоси (с. 79), известни от различни места в Европа, широко разпространени в северната част на Балканския п-ов и в унетицката култура. Най-западното погребение в питос е открито в Шраубинг в Бавария. Произходът на кремацията е трудно да бъде установен, но съществуването на некропол с трупозгаряне, отнасящ

се към стапа Троя VI, доказва съществуването на подобен обичай не само в Европа, но и в Северозападна Анатолия (с. 79).

В най-общи линии изводите, до които стига Я. Боузе, са, че през разглеждания период основната причина за контакти между населението на Егея, Анатолия и Европа е било търсенето на метал; разпространението на някои типично микенски предмети, като например рапирите в Албания, България и т. н., може да бъде обяснено с ахейски военни походи в тези райони. Според мен — една трудно доказуема хипотеза, тъй като редица изследвачи са на мнение, че макар и инспирирани от егейското влияние, рапирите в този ареал имат местен произход. В същото време, що се касае до взаимопроникването на религиозни идеи, принципи и ритуали, не е изключено това да е ставало чрез установяването на определени контакти между жреци, поклонници и т. н. (с. 70).

В глава III се разглеждат взаимните връзки между отделните райони по време на късната микенска епоха и началото на Тъмните векове в Гърция, или по-точно за периода от 1350 до около 1000 г. пр. н. е. Структурата ѝ и поднасянето на конкретни археологически материал не се различават от предишната глава, поради което няма да се спирам в подробности на нея. Главното тук е, че е подчертана появата на нов вид предмети, имащи отбранителни функции (брони и шлемове), нов вид нападателно оръжие — мечовете от т. нар. средноевропейски тип (119—132) и нов вид върхове за копия (с. 135—142). Отбелязва се, че по това време се появява и нов тип накити — фибулите, чиято родина е Егейският свят, които през I хил. пр. н. е. ще получат особено широко разпространение (с. 152—160). Направен е опит да се разгледат и някои основни керамични типове, известни от къснобронзовите и ранножелезните археологически култури от района на Средния и Долния Дунав и територията на днешна Гърция (по-точно северната ѝ част) — с. 186, 188, 191, фиг. 95, с. 192, фиг. 96, с. 194, фиг. 97, както и антропоморфни идоли от същите региони (с. 199, фиг. 98). Накратко са разгледани и погребалните обичаи (т. нар. камерни или цистови погребения), както и архитектурата (с. 205—207) и някои писмени извори за периода на късномикенската епоха и Тъмните векове (с. 207—209). В заключение под формата на резюме са дадени мненията на различни изследвачи, придружени с кратък коментар за взаимните контакти между населението на различните географски райони — Кипър (с. 209—211), т. нар. „морски народи“ и Предна Азия (с. 211—213), Троя и Анатолия (с. 213), днешна България и източната част на Балканския п-ов (7), (с. 213—214), Вардаро-Моравския водосборен район, Албания и Епир (с. 214—215), Северозападните Балкани, Източните Алпи и източната част на Централна Европа (с. 215—219) и Италия (с. 219—221), Швейцария, Франция и Западна Европа (с. 221—222), Скандинавия и Северна Германия (с. 222).

Последната, четвърта, глава на практика има характер на заключение и е сравнително кратка по обем (с. 240—244). В нея Я. Боузе в най-общи линии сумира изводите, които е направил в хода на изложението си, в смисъл, че през II хил. пр. н. е. между народите на Егея, Европа и Анатолия в различна, по-голяма или по-малка степен на интензивност са съществували контакти под една или друга форма, обусловени в главна степен от търсенето на метал — мед, калай и злато, както и янтар. В някои сфери на живота това довежда до унифициране на материалната култура в обширни, често пъти отдалечени един от друг райони.

Безспорно не подлежи на съмнение, че имаме работа с един сериозен труд, както вече отбелязах, плод на дългогодишна работа, но за съжаление в него констатирах редица недобре обмислени постановки, а също така и сериозни пропуски. Без да ги степенувам по важност, ще се спра на някои от тях, следвайки хода на изложението.

Така на с. 40, фиг. 11, са дадени мечове и други предмети, които са разновременни — например мечът от Гробница IV, Кръг А в Микена (фиг. 11₁₂) е много по-ранен от камата и върха на т. нар. сребърна „игла“ от Бородинското съкровище (фиг. 11_{10,11}) и тяхната съпоставка е неуместна. Що се касае до двойните брадви (с. 41—48), на редица от посочените материали не им е мястото в тази глава, тъй като те се отнасят за времето след ранната микенска епоха. Самият автор им дава датировката XIV—XII в. пр. н. е. (с. 44). Брадвите от типа бипенс и лабрис безспорно имат егейски произход, но дали същото може да се каже и за тези от типа Килиндир-Бегунци? Това е един доста сложен въпрос. Поне, както се вижда от приложената карта (с. 47, фиг. 16), те са разпространени в един, общо взето, обособен район: Северна Гърция, Албания, Източна Югославия и България, т. е. на юг от Дунав, и спорадични находки на север и северозток от реката (Козорезово). На практика техни прототипи в класическите микенски центрове липсват. Това се отнася и за брадвите от т. нар. според Я. Боузе тип Хермонес (или долнодунавски тип), които са фактически разновидност на бипенса. Впрочем не е ясно защо допълнително този вид двойни брадви са наречени и долнодунавски — повечето от тях са открити в места, доста отдалечени от голямата европейска река: Хермонес на о-в Корфу, Додона, край Битоля, Керч (с. 44—45). Освен по зложената в тях идея Килиндир (Бегунци) и Хермонес значително се различават помежду си, поради което смятам за неуместно на дадената на с. 47 карта те да фигурират под един общ индекс (№ 4). При ползването на въпросната карта читателят остава в пълно неведение, какво е географското разпространение на всеки един от двата типа и ако има намерение да си го изясни, трябва да прави сложни съпоставки със съответните илюстративни табла и текста, нещо, което би могло да се избегне. Така или иначе, става ясно, че най-важният екземпляр от типа Хермонес е намерен на о-в Наксос. Буди недоумение също така и фактът, защо на с. 46, фиг. 15, заедно с брадвите бипенс са дадени и кухи бронзови брадви (от Трояда? Троя VII₆, Семерджиево). Наистина в находката от Семерджиево, Русенско, са намерени заедно брадви тип бипенс и келт, но това съвсем не дава основание не само за изводи относно произхода на втория тип, но и за такива от хронологически характер, тъй като самата колективна находка има по всяка вероятност сборен характер. Изобщо подобен род метални предмети трудно могат да бъдат използвани като хронологически показател по простата причина, че са били дълго време в употреба.

Напълно излишно е, като се има предвид темата на работата, разглеждането на такива находки като т. нар. ножове, бръснари и пинсети. От дадената карта (с. 48, фиг. 17) се вижда, че те са разпространени в Карпато-Трансилванския район и на този етап нямат паралели в егейските центрове.

Отделено е нищожно внимание (само едно изречение, с. 52) на такъв уникален паметник на европейската праистория, какъвто е златното съкровище от с. Вълчиград, Плевенско. Именно в него по един неповторим начин намират отражение местните традиции и егейските влияния в областта на торовитката. Едва ли ще бъде пресилено, ако кажа, че това съкровище е едно от най-сериозните доказателства за наличието на стабилни и регулярни контакти между района на Долния Дунав и егейската цивилизация в нейния микенски вариант по време на разцвета на къснобронзовите култури в Югоизточна Европа и Източното Средиземноморие.

Друг интересен проблем, какъвто е този за появата на един особено характерен символ — кръг с вписан в него кръст, също е разгледан мимоходом (с. 52—53). Приведените аналогии трудно могат да бъдат приети (с. 52, фиг. 20). Не мога да се съглася, че този символ има своя прототип в колелото на бойната колесница. Имам предвид изображенията върху надгробната плоча от Гробница V, Кръг А и пръстен-печат от Гроб-

ница IV, Кръг А в Микена (с. 52, фиг. 20). Колело с вписан в него кръст се среща от редица места, при това от един широк географски район — златният кръг от Гробница III, Кръг А в Микена (той е и най-ранният такъв паметник; дали тук трябва да търсим прототипа, е отделен въпрос), глиненият кръг от Блужина в Моравия като централна част на известното култово огнище от Витенберг в Трансилвания. Същия символ го виждаме и в т. нар. подложки на дисковете от Вълчи-трънското съкровище, върху глинени кантарос от колективната находка от Черковна, Разградско, от есхариата от Небет тепе в Пловдив, датирана според разкопача към ранножелязната епоха. Според мен не подлежи на съмнение, че в случая имаме работа с един широко разпространен символ, свързан с хтонично-соларния култ — двоен лабрис, вписан в кръг.

На с. 194, фиг. 97 са дадени основни керамични типове, отнасящи се към различни епохи и различни археологически култури — Пловдив—Зимниче, Троя VII₆₁₋₂, Бабадаг и Гава. Не се разбира какво точно е отношението между тях и въобще не става ясно как те могат да бъдат вместени в контекста на късната микенска цивилизация и Тъмните векове в Гърция. Същото се отнася и за дадените основни керамични форми от редица находища от Северна Гърция — Вардаропста, Вардина и Кастанас (с. 191, фиг. 95). Авторът се е задоволил с разсъждения от общ характер, главно в хронологически аспект, цитирайки мненията на други изследвачи (Б. Хензел, С. Мориниц, Г. Тончева).

Недоумение предизвиква и таблицата на с. 199, фиг. 98. Като синхронни са дадени антропоморфните идоли от Далия, Дуплия, Островул Маре, от една страна, и тези от Неа Йония и Керамейкос, от друга. Възможно ли е последните два, хронологически по-късни от другите с около два века, са едно от доказателствата за проникването на т. нар. „северни елементи“ в Егейския свят в края на II хил. пр. н. е., свързано с гибелта на основните ахейски центрове, или т. нар. дорийско нашествие, част от Великото егейско преселение на народите, довело до разрушаването на къснобронзовата цивилизация в района на Егея и Източното Средиземноморие.

Не е обърнато никакво внимание и на двата основни обекта от долнодунавската култура с инкрустирана керамика (тази, която се е развивала в района, заключен между устията на реките Тиса — Сава и Жиул — Огоста) — Орсоа и Кърна. Наистина орсоийският некропол е известен на изследователите само по две предварителни публикации и един албум, които действително не са на необходимото професионално ниво. Не така обаче стои въпросът с некропола при Кърна. Монографията на румънския археолог Вл. Димитреску, която и досега остава един класически труд в тази област, дава изключително интересен материал за изследване на взаимните контакти и влияния между долнодунавските племена и егейската цивилизация през втората половина на II хил. пр. н. е., особено ясно изразени в орнаменталната система, появата на антропоморфните идоли, имащи безспорен прототип в критските статуетки на „Богинята със змиите“, глинени модели на култови брадви и т. н. За съжа-

ление Я. Боузе не е сметнал за необходимо да се спре на тази своеобразна, белязана със силно егейско влияние „речна цивилизация“, а това е един сериозен пропуск в неговата работа.

Заключителната, четвърта, глава е малка по обем (с. 240 — 244) и фактически има характер на едно резюме на казаното в хода на изложението. Смятам, че именно тук е било мястото, където ясно и точно трябвало да се дадат основните изводи, до които е стигнал авторът въз основа на разгледания от него материал. На практика това не е постигнато.

В работата са включени паметници, открити в един изключително широк географски район: Сирия, Кипър, Егейския свят, Балканите, Средния и Долния Дунав, Италия, Централна и Северна Европа. Би трябвало да се зададе въпросът, дали всички те могат да бъдат използвани като доказателство за южно-югоизточно влияние в посока север — северозапад. Според мен не. Това се вижда особено ясно, ако се спрем на илюстрациите на с. 179, фиг. 89 и на с. 180, фиг. 90. Типологическото сходство на находките има чисто формален, отвлечен характер, генетическата връзка липсва и това не е само поради хронологическите разминавания, но и поради географската отдалеченост на отделните райони. Впрочем на мен не ми става ясно защо е бил използван целият този, несвързан с темата материал. Изобщо една от грешките на Я. Боузе е, че в своята добре замислена работа той не разглежда един обособен, взаимосвързан и географски близък район, какъвто е Егейският свят, Югоизточна Европа и Северозападна Анатолия, а привлича паралели и паметници от райони не само географски отдалечени, но и развивали се по съвсем различен историко-културен път, поне що се касае до първата половина на I хил. пр. н. е.

Според мен работата на Я. Боузе има еклектичен характер. Това е един прецизно изработен каталог, в който са включени археологически паметници от различни типове, подбрани според предпочитанията на автора, придружен с написан в телеграфен стил коментар, в който много рядко може да се види личното становище на автора.

И все пак, въпреки отбелязаните недостатъци и пропуски, това е един труд с важно значение за европейската праисторическа наука. Въпросът за контактите между Егейския свят и Европа досега на практика не е бил предмет на едно цялостно изследване. Трудовете на Е. Пигот, Й. Влалар, Н. Тасич, А. Можолитч и др. имат по-скоро частен характер и засягат отделни страни на тази сложна и важна проблематика. Такъв характер има и моята монография, посветена на Тракия и Егейския свят през втората половина на II хил. пр. н. е. Я. Боузе постави пред изследователите въпроса в неговата цялост, поемайки голям научен риск. Смятам, че неговата монография е една необходима основа за работата на бъдещите изследователи в областта на взаимните контакти и влияния между племената и народите, населявали Егейския басейн, Анатолия и Европа през II хил. пр. н. е.

АЛ. БОНЕВ

PETER SOUSTAL. THRAKIEN (THRAKE, RODOPÉ, HAIMIMONTOS). TABULA IMPERII BYZANTINI, BD. 6. (ÖSTERREICHISCHE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN, PHIL-HIST. KLASSE, DENKSCHRIFTEN, 221 BAND), 580 PP., 2 KARTEN, WIEN, 1991.

В монументалната поредица „Табула империи Византини“, представяща историческата география на византийските провинции, т. 6 е посветен на Тракия (Тракия, Родопа и Хемимонт). В този том следователно е разкрита историческата география на една част от създадения при император Диоклетиан диоцез Тракия: трите провинции южно от Стара планина — по същество това е античната провинция Тракия. Тези късно-антични, респ. византийски, провинции са важна съставна част от Източната Римска империя, по-късно от Византия и България, доколкото тези земи са включвани и в средновековната българска държава.

В предговора авторът и съставителят П. Сустал обяснява, че идеята за този том, т. е. за том, посветен на България, е подсказана от българската страна. Тази задача е влязла в споразумение между БАН и Австрийската академия на науките. От българска страна много активно участие са взели д-р П. Коледаров, проф. В. Гюзелев, ст. н. с. Б. Димитров, ст. н. с. Ал. Кузев, д-р Ив. Божилов и др. Авторът отбелязва в предговора и имената на много български археолози и историци от академични институти и от музеите в страната, които много активно са съдействували за изработването на тома.

Всичко това е създало много солидна основа за върното интерпретиране на данните за отделните селища. Авторът, естествено, е работил със същата методика и с гръцки археолози и историци, доколкото са включени и селищата от Егейска Тракия.

Томът се състои от две основни части: в първата част са включени географията, политическата и църковната история на Тракия, администрацията, стопанството, съобщителните връзки. Втората част е каталогът на селищата.

В уводните глави са разгледани границите, които авторът приема за разглежданата област, различните административни термини за отделни райони през разглежданото хилядолетие. В глава „В“ — „Географски обзор“, са представени орографията, хидрографията, климатът на Тракия. Глава „С“ — „Обзор върху историческото и административното развитие“, обхваща въпросите на предримска и римска Тракия до Диоклетиан (сравнително кратко), следват Тракия през късната античност и ранновизантийската епоха до заселването на славяните, Тракия от времето на заселването на славяните и българите до христианизацията на българската държава (VII в. до 864 г.), Тракия по времето на христианизацията на България до нейното покоряване от Византия (864 до 1018 г.), Тракия и България под византийска власт (1018 до 1185 г.), Тракия от началото на Второто българско царство до края на латинската власт в Константинопол (1185 до 1261 г.), Тракия от възстановяването на византийската власт в Константинопол до началото на турското нашествие след смъртта на Андроник III Палеолог (1261 до 1341 г.), Тракия по времето на турското завладяване (1341 до 1456 г.). Глава „С“ се отличава с пълнота по отношение на писмените извори и най-новата литература по съответните въпроси. Това разделяне е добре замислено, защото то е свързано с определени етапи от съществуването на отделни селища, което е отразено и съответно в каталога. Някои даже напълно изчезват.

Глава „Д“, озаглавена „Църква“, е с три параграфа: очерк за общата църковна история, доколкото засяга Тракия, за монашеството, манастирите и сектите. Глава „Е“ — „Съобщителните връзки“, разглежда

всички пътища, засвидетелствувани писмено или установени по археологически път за Тракия през разглежданото хилядолетие. Публикувана е много точно изработена скица на с. 133. Към главата спада и параграф за корабостроенето по Черноморското и Егейското крайбрежие. Глава „F“ — „Стопанство“, разглежда земеделието, рударството и металообработването, търговията, занаятите.

Втората част (с. 159 — 509) съдържа лемите на около 900 селища. Систематизирана е много успешно поселищна информация, извлечена от писмените, епиграфските, нумизматическите извори и от резултатите от археологическите проучвания. Селищата са подредени, според мене, правилно. Те се посочват по античното, респ. средновековното, название, а там, където то не е известно — по сегашното наименование. Общото впечатление е, че е търсена максимална пълнота, пълна информация за състоянието на археологическите проучвания. Авторът се позовава даже и на устни съобщения на музейни работници у нас и в съседни страни. Използувани са добре и ежегодните отчети на националните археологически конференции. В една кратка рецензия не е възможно да се вземе детайлно отношение към проблемите на отделните селища. Ще посоча като положителен факт особеното внимание на автора към големите градове, като Филипопол, Адрианопол, Месемврия, Берое, Диоклетианопол, Дидимотейхон и др.

Авторът се е стремил по дискуссионните въпроси да представи всички различни мнения, но някъде е могъл да бъде по-категоричен. Например намереният надпис в Сливен от III в. даде името на античното селище $\Theta\upsilon\alpha\iota\delta\alpha\varsigma$. Неговата връзка с $\tau\epsilon\upsilon\alpha\iota\delta\alpha\upsilon$ и $\tau\epsilon\upsilon\alpha\iota\delta\alpha$, $\tau\epsilon\upsilon\alpha\iota\delta\alpha\upsilon$ е сигурна. П. Сустал познава публикацията на надписа. Съобразно разположението на градовете в провинция Хемимонт (по Хиерокъл) не може да има никакво съмнение в идентичността на имената и локализирането на това селище като древния и ранновизантийския Сливен (с. 490). Връзката $\Delta\iota\sigma\tau\acute{o}\lambda\iota\varsigma$ с $\Delta\iota\alpha\tau\acute{o}\lambda\iota\varsigma$ с дн. Ямбол е сигурна, след като се уточни, че границата между Тракия и Хемимонт е р. Тунджа. Така $\tau\epsilon\upsilon\alpha\iota\delta\alpha\upsilon$ е сигурно в Хемимонт, а $\Delta\iota\sigma\tau\acute{o}\lambda\iota\varsigma$ е крайната крепост на Тракия, разположена на много стратегическо място при завой на същата река. Към това се прибавят и откритите и добре датирани археологически останки от крепостната система и от погребения в началото и първата половина на IV в., които не видях посочени от автора (с. 239, 247). Връзката между Кабиле и Диосполис (по идея на К. Иречек) отдавна е преодоляна в науката (с. 247). При $\tau\omicron\upsilon\iota\nu\tau\epsilon\lambda\eta\varsigma$ $\pi\acute{o}\lambda\iota\varsigma$ върно е посочена връзката с античния Тонзос. За посочения пасаж от Птоломей обаче е установено вече, че се касае не за града, а за реката, за която античният географ неправилно е посочил, че се влива в Черно море. Към лемата за Тонзос следва да се посочи и надписът, че през II в. градът се е наричал Улпия Тонзос. При $\Sigma\acute{\alpha}\lambda\tau\iota\varsigma$ (с. 435) авторът не познава публикацията на В. Велков (Известия на историческия институт при БАН, т. 14—15, 1964, с. 381 сл.), където мартиронът е локализиран точно край дн. голям извор Халка бунар, Чирпанско. Бих обърнал внимание, че някъде авторът излишно е посочил антични селища, за които липсват всякакви сведения, че е имало поселищен живот след Диоклетиан, например споменаването на Бендипара (с. 199).

Подобни бележки вероятно могат да се направят и към други селища, но те са неизбежни при този огромен материал.

Книгата завършва с обичайните показатели, между които бих обърнал особено внимание върху предметния показалец, който ще улесни много работата с конкретен материал, например крепости, фрески, находки на керамика, некрополи, надписи, църковни градежи, монетни находки, за отделни административни длъжности, за отделни етнически понятия и даже за отделни видове археологически паметници.

В заключение следва определено да се отбележи, че е налице една изключително прецизно и добре разработена „историческа география“ на византийска Тракия. Дълго време тя ще бъде основният инструмент за ра-

бота за всеки, който се интересува за някое от 900-те селища, систематизирани в каталога.

ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ. Ἡ ΒΑΣΙΛΙΚὴ τοῦ ἈΧΙΛΛΕΪΟΥ ΣΤὴν ΠΡΕΣΠΑ. ΣΥΜΒΟΛὴ ΣΤὴ ΜΕΛΕΤὴν τῶν ΒΥΖΑΝΤΙΝῶΝ ΜΝΗΜΕΪΩΝ ΠΕΡΙΟΧΗΣ. Τ. Α', Β', Γ'. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 1989. (БАЗИЛИКАТА „СВ. АХИЛИЙ“ В ПРЕСПА. ПРИНОС КЪМ НАУЧНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ВИЗАНТИЙСКИТЕ ПАМЕТНИЦИ В НЕЙНАТА ОКОЛНОСТ. Т. А, В, Г. СОЛУН, 1989)

През 1886 г. руският архимандрит Антонин обнародва в Санкт-Петербург пътеписна книга, в която разказва за впечатленията си от посетения европейски територии на Османската империя. В нея се съдържа описание на красивото Преспанско езеро и за пръв път се прави анализ на църквата „Св. Ахил“ (според произношението на местното население „Св. Аил“), която се намира на едноименния остров в езерото. Ученият-духовник успява да снеме и един, макар и неточен, план на базиликата.

Вече по-обстойно старините в цялата околност на езерото и на неговите четири острова са изучени в 1899 г. от група археолози на Руския археологически институт в Константинопол, водени от Ф. Успенски. Наблюденията им ги довеждат до извода, че на остров Св. Ахил се е намирала, по всяка вероятност, резиденцията на българския цар Самуил. Десетина години по-късно (1910) Йордан Иванов, обобщавайки своите издирвания в македонската област, написва специална статия, в която утвърждава това мнение.

Разбира се, заключенията на всички автори се основават на наблюдения върху запазените руини над повърхността на земята, без да се правят разкопки. Това се отнася и за сравнително по-добре запазената църква „Св. Ахил“. Въпреки това Й. Иванов успява да възстанови сравнително точно нейния план, към който се придържат всички следващи изследователи, чисто внимание е било насочено към Преспа (Г. Сотириу, С. Пелеканидис, Д. Стричевич, К. Миятев, Н. Мавродинов и др.).

Едва през 60-те години на нашия век става възможно провеждането на редовни разкопки в църквата. Заслугата за това се пада на Н. Муцопулос, който с малки прекъсвания работи от 1965 до 1969 г. Неговите научни отчети и статии се появяват на страниците на авторитетни издания, а в окончателен вид — в книгата, която е обект на нашето внимание.

Трудът на гръцкия археолог, който е също така и талантлив архитект, се състои от два отделни тома с обща номерация на страниците (1024) и папка с чертежи. По своя характер той е малко необичаен. Съдържа вече обнародвани статии в Научния годишник на Политехническото училище в Солун, Трудовите на Археологическото дружество в Атина, Византийския и новогръцки годишник в Атина, Етюд Балканик в София и др., както и нови, написани специално, необнародвани статии. По такъв начин е създадена добра връзка между тях и изложението протича свързано и равномерно.

Първият том е посветен специално на резултатите от теренната работа, докато във втория са поместени аналитични изследвания на различни по вид паметници от разкопките. Н. Муцопулос започва разкопките от

източната част, където зидовете са най-добре запазени, и след като проучва олтарата (протезис, беа и диаконикон), се насочва към южния и северния кораб, за да приключи проучването с централния кораб. Тази последователност е логична и му дава право да изкаже по-цялостни и по-задълбочени заключения.

Базиликата е трикорабна, триапсидна и има едностранен притвор. Нейната дължина е 37,30 м, а ширината — 19,90 м (измерено от вътрешните лица на зидовете). Тези размери я нареждат на едно от челните места сред църковните постройки на Балканския полуостров през средновековието. На изток сградата завършва с три полукръгли апсиди. Централната е имала тристъпален синтрон, квадратна олтарна маса и подът ѝ е настлан с големи правоъгълни каменни плочи. Върху някои от тях са запазени леглата за плочите на олтарната преграда, които са били мраморни, и се вижда, че имат украса от релефни геометрични и растителни орнаменти. На пода на олтарата са намерени и малки мраморни колонки, към които са били прикрепени орнаментираните плочи.

От двете страни на централната ниша и олтарата се очертават много добре по-малките помещения на протезиса и диаконикона. Те имат квадратен план, по-малки апсиди от изток и са били покрити с полусферични куполи.

Трите кораба на базиликата са отделени помежду си от две редици стълбове, изградени върху стилобат. Във всяка редица има по 7 стълба с правоъгълен план. Централният кораб е настлан също така с големи правоъгълни каменни плочи, образувачи правилни редове.

Църквата има три входа — главен от запад към притвора и по един от второстепенен характер от север (към северния кораб) и от юг (към притвора).

В този си вид базиликата принадлежи към елинистическия тип църкви с двускатен покрив без сводове. Възстановката, която прави Муцопулос, е съвсем точна, а изчисленията му дават основание да определи успешно нейната височина — 14,75 м.

По стените на олтарната част и на места по страничните зидове са запазени стенописи и надписи, в които могат да се разчетат имената на няколко български епископи — Сердика, Скопие, Видин, Хераклея, Девол, Главиница и др.

След обстоен анализ на архитектурно-конструктивните особености на базиликата, съпоставени с характерните черти на стенописите, находките от културните напластявания, както и с историческите сведения, Н. Муцопулос изгражда хронологическа картина, която е добре аргументирана. Той смята, че църквата е построена в края на X в. от цар Самуил. Към този период се отнасят и стенописите от долния слой. Размерите на църквата, наличието на синтрон, упоменатите епископи дават на автора пълното основание да заключи, че значението на църквата е било много голямо и доста уверено тя може да се определи като седалище на върховния йерей — българския патриарх. Оттук се прави единственият верен извод, че в нея се установява патриаршката по времето на цар Самуил, а в близост с нея трябва да се търсят патриаршеската и царската резиденция.

Твърде интересна се оказва откритата и запазена гробница в диаконикона. Тя е била покрита с мраморна

плоча, върху която са скулптирани в нисък и плосък релеф животински и геометрични фигури. Н. Муцопулос я тълкува като мястото, където са поставени мощите на св. Ахил, донесени от цар Самуил след превземането на град Лариса. Това събитие дава възможност да се определи и името на патрона на църквата, която се споменава от византийския хронист Йоан Скилица.

Едно голямо разрушаване на постройката последвало в XI в. То се отдава от автора на норманското нашествие на Балканския полуостров в 1072 г. По-късно сградата е възстановена, като са издигнати съборните на места зидове и са се появили нови стенописи. Това вероятно е станало в края на XI в. по време на Охридския архиепископ Теофилакт. През същия век притворът е бил превърнат в некропол. Освен гробовете в него са проучени и много погребения от южната страна извън църквата. Долепените до външното лице на южния зид помещения авторът тълкува, с известна доза вероятност, като ателиета за изработка на тухли.

Ново голямо разрушение базиликата понася в края на XII в. или в началото на XIII в. След това е отново възстановена и отделни находки насочват към предположението, че окончателното ѝ събаряне е станало през XIV в.

Като уважаваме аргументите на Н. Муцопулос за времето на началния строеж на базиликата, трябва да отбележим, че съществуват и други мнения. Едно от тях е становището на Г. Сотириу и С. Пелеканидис, че църквата се появява към третото десетилетие на XI в., но то не беше възприето в науката. Но идеята, основаваща се на едно писмо на архиепископ Теофилакт до севастократор Константин, дава възможност да се посочи друга дата. Това е времето на княз Борис и представлява част от неговата огромна строителна програма. В това писмо именитият духовник моли да бъде възстановена „една от седемте съборни църкви, които построил най-християнският онзи княз Борис, цар на България“.

Не по-малко важни се оказват и четирите каменни гробници, които са долепени до северното лице на южния зид на южния кораб. По реда на откриването им авторът ги отбелязва като А (алфа), В (бета), Г (гама) и Д (делта). Безусловно най-силно впечатление прави гробница Г, която се оказва непокръпната за разлика от другите. В нея е открит скелет на възрастен мъж, останки от скъпи дрехи и фрагменти от позлатена ризница. Лакетната кост на лявата ръка е била счупена приживе и е зараснала неправилно. Изхождайки от данните за базиликата, които я определят като патриаршеска, намираща се в резиденцията на цар Самуил, от явно благородното потекло на погребения и най-вече от счупената и неправилно зараснала лява ръка, Н. Муцопулос изказва хипотезата, че това е

гробът на Самуил. Счупването на ръката е станало вероятно в битката при р. Сперхей в 997 г., отдалечена твърде много от Преспа, поради което царят не получил незабавна декарска помощ. Останалите три гробници съдържат разбъркани кости и авторът не изключва вероятността в тях да са били погребани други членове на царската фамилия (Гавраил-Радомир — син на Самуил, Иван Владимир — негов зет, Иван Владислав — син на брата на Самуил, Арон). Необходимо е да се отбележи, че в намиращото се недалеч с. Герман е открит надпис, в който се съобщава за погребението на родителите на цар Самуил — баща му Никола и майка му Рипсимия. Твърде вероятно е там да се е намирала първоначално семейната гробница, която по времето на Самуил е пренесена в църквата „Св. Ахил“.

Съображенията на Н. Муцопулос за свързването на третата гробница с името на цар Самуил са несъмнено убедителни и се подкрепят от анализа на останалите находки, който авторът прави с вещина. Що се отнася до останалите гробници, трябва да се признае, че колкото примамлива, толкова и хипотетична е изказаната идея, за която са необходими още и по-аргументирани наблюдения.

Вниманието на Н. Муцопулос не е насочено само към църквата „Св. Ахил“. Обемиста студия на немски език той посвещава на останалите преспански църкви и особено на тази в с. Герман. Научното ниво на книгата се вдига още повече от поместените в нея антропологични (А. Пулианос), нумизматични (А. Карамесини-Икономиду), металографични (Х. Павлиди) анализи. Резултатите от тях допълват археологическите, архитектурните и историческите наблюдения. Твърде интересно в тази насока е възстановяването на образа на цар Самуил по намерения череп, което прави Арис Пулианос. Пак в тази насока добри впечатления оставя високото полиграфско оформление на изданието, добрите фотоси и особено многобройните и подробни графични материали (планове, скици, архитектурни възстановки и пр.).

Разкопките на базиликата „Св. Ахил“ в Преспа и публикуването им са съществени приноси за археологията и историята. Те очертават още по-релефно линията на развитие на един архитектурен тип — базиликата. От значение са наблюденията върху каменната декорация, епиграфските паметници и на останалите находки. Естествено за българската историческа наука откриването и идентифицирането на гроба на цар Самуил са от огромно значение. Необходимо е да се посочи, че тези изводи прави учен, който има много висока ерудиция, богата култура и проявява абсолютна безпристрастност при изразяване на своето мнение.

ДИМИТЪР ОВЧАРОВ

Експедиция „Хар хорум (Кара корум)“ — 1990 г.

Международната археологическа експедиция „Хар хорум“ се проведе през периода 21.VI. — 19.VII.1990 г. в рамките на работна група, комплектувана от следните държави: Полша, България, Чехословакия, СССР и Монголия¹. Целта на експедицията бе да се извършат сондажни археологически проучвания в средновековната столица на Монголската империя Хар хорум (Хар хорин) и да се направи археологическо обхождане на територията на Южнохангайския и Северохангайския аймак (области) — западно и югозападно от съвременната столица.

Хар хорум е разположен между пълноводните реки Новия Орхон (Орхон) и Стария Орхон — в близост до водослива им при югоизточното подножие на Хангайския хребет. Тук е имало селище още от VIII в., като в 1219 г. Чингиз хан (Темучин) го превръща в столица на огромната си империя. Вътрешният град на столицата с площ около 1500 дка се обгражда с мощен зъбен вал, а в града се построяват масивни административни и обществени сгради. Най-представителната сграда, открита досега, е дворецът на хан Угедей, построен в 1235 г. През 1262 г. Хубилай хан премества столицата в Кайпин (област Чахар) и Хар хорум остава като второстепенен провинциален град до края на XVI в., когато е разрушен от манджурските нашественици². През 1586 г. в южната част на Вътрешния град на Хар хорум (където вероятно е била цитаделата на крепостта) се създава първият будистки манастир в Монголия — Ердене зуу³. Действащ в съвременето, манастирът е изграден до края на XIX в. и представлява бележит архитектурно-исторически паметник⁴.

По преценка на колектива бяха заложени два сондажа (с размери 5 × 2 м и съответно 3,50 × 2 м) във Вътрешния град с цел да се маркира дебелината на културните напластявания с оглед бъдещите мащабни разкопки на столицата (сондаж №1) и за установяване техноконструктивните особености на масивна постройка и строителните

материали, вложени в нея (сондаж №2). Културните напластявания в първия сондаж се оказаха с дебелина от 0,30 до 0,50 м. Датирателните подземни материали (керамични фрагменти) са от периода XI—XVI в.⁵ Особен интерес представляват многобройните фрагменти от импортни китайски порцеланови съдове (от периода XIII—XIV в.). Много от чирепите са от изящни съдове (някои от които релефни), покрити с флорална и фигурална украса, с цветна глазура в синьо, зелено, маслено-зелено и червено. Фарфорът е тънкостенен, с равномерна дебелина и чиста фактура. В пласта се откриха значителен брой животински кости, каменен обривен материал от постройка и фрагменти от железни инструменти. В горната част на посочения пласт личат следи от пожар — ивици обгорена пръст и ядра от въглен. В наносния пласт (от старо корито на р. Орхон) в дъното на сондажа се откри склад за строителен материал (кошеровидна яма, обмазана с глина и запълнена със ситно пресят пясък).

При сондаж №2 се установиха останките на масивна сграда, фундирана в изкуствено изградена платформа от добре трамбована пясъчлива глина, с височина 1,50 м. Платформата, която се простира по цялата площ на сградата, я предпазвала от неустойчивите наноси под нея⁶. В разкрития участък сградата е унищожена до фундамента, но по значителния брой строителни материали в насипа рушевини от нея се установява, че тя е градена в суперструкцията си от камък, тухли⁷, свързващ хоросан и дърво⁸. Откриха се колове от релефен фриз, покрит с полихромна глазура, и фрагменти от керемиди, сходни с познатите ни тегули и имбрици (наречени „дунд ем ваар“ и съответно „дунд ер ваар“). Някои от откритите керемиди са фасадни (наречени „тутугулийн ем ваар“ и съответно „тутугулийн ер ваар“), имат челини вертикални плоскости с декоративна флорална украса с изпъкнал релеф и са покрити с цветна глазура.

Вероятно сградата е била жили-

ще на нойон — представител на военната аристокрация в средновековна Монголия.

В резултат на детайлното обхождане на древната столица се маркира точното разположение на защитния вал на крепостта (на места следите му са съвсем бледи). Най-същественият принос в това отношение бе откриването на неизвестен досега участък, принадлежащ към защитената с вал част от столицата с размери 400 × 280 м и площ над 110 дка (крепостта не е била трапецовидна, както се е считало досега, а Г-образна в своя план). Установи се разположението на 70 мащабни сгради, отделни комплекси и ансамбли (по конфигурациите на терена и строителни материали), които се нанесох на геодезичен план (с мащаб 1:4000). Извършено бе обхождане в пет направления на разстояния стотици километри от Хар хорум, при което се установи наличието на 16 недвижими археологически обекта: крепости, тюркски погребални комплекси, наблюдателни военни пунктове, древни пътища, каменоломна и изсечена в скалите площадка за игра на „чам-ми“ (ламаистки ритуален танц — пантомима, изпълнен с мистика)⁹. Крепостите са със землена фортификация, с квадратен и правоъгълен план и с предпочитание за съоръжаване на валове (по-рядко на окопи). Те са разположени на по-високите скалисти върхове, които се срещат често в обходените райони, а в степта — по плоските планински стъпала и плата. Тюркските погребални комплекси (които се датират от периода края на VI—IX в.)¹⁰ са най-често квадратни и правоъгълни, сравнително правилно ориентирани спрямо основните посоки. Планът им е фиксиран от побити в земята ломени камъни, като размерите им са от 20 до 90 м. Най-често в центъра им има могилан насип с височина до 3,00 м, обграден с каменен кръг. Срещат се и комплекси с план на окръжност, особено към юг — по посока пустинята Гоби. Интерес представлява древната каменоломна в м. Бакхурие при десния бряг на р. Орхон, заемаща площ от над 15 дка. Тук се откриват nedовършени

квадри и колонии, по които личат следите от работа със секач, длето и шило, както и недовършено изваяние на огромни костенурки¹¹.

Посочените обекти бяха първично изследвани, документирани и предложени за регистриране като археологически паметници на културата.

По време на експедицията беше посетена и разглеждана северозападно от Хар хорум столицата на Уйгурския хаганат Хар балгаз (VIII — IX в.)¹² — град със значителни размери, с мащабна и сложна планировка и укрепителна система (със запазена височина на стените до 14

— 15 м). Бележит паметник на архитектурата (макар и в руинно състояние) е т. нар. Син дворец на Чингиз хан, до който членовете на експедицията успяха да проникнат нагоре по долината на р. Хехсумингал (в Хангайския хребет). Особен интерес представляват тюркските погребални каменни изваяния и стели с надписи на уйгурска писменост (от периода VIII—IX в.) в м. Баянцохт (източно от гр. Улан Батор), м. Бурал (южно от Хар хорум, в района на гр. Худжирт) и др. Бяха посетени също будистките манастири в района на гр. Улан Батор — Дамбадарджа (с ценни

архитектурни паметници от XIV в.) и Гандан, както и т. нар. Зелен дворец на последния монголски хан Багдахан VIII.

Членовете на експедицията изготвиха програма за бъдещите теренни проучвания на древните столици Хар хорум и Хар балгаз и за тяхната реставрация, консервация и експониране. Определиха се и насоките за детайлно обхождане на Хангайския хребет и степите около Хар хорум, като се набелязаха най-важните обекти, чието разкриване може да постави важни проблеми относно проучването на средновековието в Монголия.

¹ Експедицията се осъществи съгласно Протокол на Уланбааторското съвещание от 1989 г. (РГ № 7) на институтите за опазване, реставрация и консервация на паметниците на културата на страните от Източна Европа, Куба и Монголия, по предложение на директора на Управление по реставрация на паметниците на историята и културата на Монголия Цанлигийн Церенжанцан. В експедицията участваха: Марек Барански — Държавно предприятие по реставрация на паметниците (ПКЗ), гр. Варшава, Штефка Тотова — Държавен институт за охрана на паметниците, гр. Братислава, Стефан Лисицов — НИПК, гр. София, Юрий Васильевич — Организация „Союзреставрация“, гр. Москва, и архитект У. Ерденебат — инспектор в Министерството на културата, гр. Улан Батор.

² Н. Конрад. Монгольские державы и монгольские завоевания. — В: Всемирная история (под ред. Е. Жукова), ГИПЛ, III, М., 1957, 521—523; Л. Евтюхова. — БСЭ, XI, 1973, с. 387.

³ Н. Даваадорж. Эрдэнэ зуу музей. — Улан Баатар, 1982, 7—11.

⁴ В манастира са изградени в смесен монголо-китайско-тибетски стил ансамбли от храмове (суми),

павилиони, гробници, а по оградния му зид, строен през периода XVII—XVIII в. (с размери 400 × 400 м), са съоръжени 108 субургани (кулообразни светилища) и 4 ямпани (парадни врати за религиозни церемонии и процесии). Много от строителните материали — каменни колонии, фризове, облицовъчни плочи и др., са били взети от древната столица.

⁵ Датировката на керамичните материали дължим на археолози от Националния музей в Улан Батор, на които изказвам своята благодарност.

⁶ По подобен начин е фундиран дворецът на хан Угедей (разкрит частично чрез археологически разкопки през периода 1947—1948 г. от С. Киселев), от който сондажът отстон на 450 м източно.

⁷ Особен интерес представляват тухлите (от добре изпечена феритна глина), които, макар и да са с различни големина, са винаги със съотношение между трите им измерения 6:3:1, което се явява като своеобразен модул при формоването им.

⁸ При стиковката на обгорелите от пожар греди личи сглобката от прецизно изработени длабове, клинове (типични) от дърво, а на места са използвани железни четириръбни

гвоздени.

⁹ Археологическо обхождане в тази част от Монголия е извършвано в края на XIX в. — по време на т. нар. Орхонска експедиция, и през периода 1923 — 1926 г. — по време на т. нар. Монголо-Тибетска експедиция. — Вж. Д. Радлов. Предварительный отчет о результатах археологического исследования бассейна р. Орхона. — СТОЭ, 1891, вып. 1, с. 7; Н. Ядринцев. Путешествие на верховья Орхона к развалинам Кара корума. — Изв. РГО, XXVI, 1890, вып. 4, с. 5 сл.; П. Козлов. Монголия и Амдо и мертвый город Хара-Хото. М., ОГИЗ, 1948, с. 15 (карта на маршрута).

¹⁰ Р. Васильевский. Древние культуры Монголии. Новосибирск, Наука, 1985, с. 168 сл.

¹¹ Гигантските каменни костенурки, които се считали вероятно за свещени животни в средновековна Монголия, се срещат на няколко места в района на Хар хорум.

¹² С. Киселев, Н. Мерперт. Из истории Кара-корума. — В: Древнемонгольские города. М., Наука, 1965, с. 123; Н. Шепетильников. — БСЭ, XVI, М., 1974, с. 516.

СТ. ЛИСИЦОВ

XII международен конгрес по античен бронз

Поредният международен конгрес по античен бронз се проведе от 1 до 4 юни 1992 г. в Нимеген, Нидерландия. Организатор бе колективът на музея „Г. М. Кам“ начело с неговия забележителен директор д-р Антоанете Герхарт-Витевен. Заседанията се провеждаха в Католическия университет на Нимеген, в Националния музей за древни паметници в Лайден, както

и в Държавната служба за археологически изследвания в Амерсфог. Участваха специалисти от Австрия, България, Великобритания, Германия, Гърция, Дания, Италия, Полша, Румъния, Русия, САЩ, Словения, Нидерландия, Унгария, Франция, Чехо-Словакия, Швейцария. Изнесени бяха около 55 доклада. Шест от тях принадлежеха на български представители.

Заседанията от първия делови ден бяха посветени на бронзовите съдове. Ще спомена докладите на С. Тасинари (Франция), разглеждащ кухненските съдове от Помпей, на Е. Кюнцл (Германия), търсещ производствените центрове на големите емалирани бронзови съдове. Р. Ненова-Мерджанова запознава присъстващите с типология и хронология на бронзови съдове от

провинции Тракия и Мизия, из-ползвани в палестра и баня.

Единадесет доклада от следва- щия ден разработваха проблеми на технологията на производството на бронзови изделия. Одобрително оживление предизвикаха проучва- нията на Дж. Бейли (Великобрита- ния) — „Две групи римски калпи от Кесълфорд, Йоркшир“, на Е. Фо- рмигли (Италия) — „Техника и хронология на големите антични бронзови статуи“, на П. Крадок (Великобритания) и А. Джумла- Майер (Австрия) — „Същност на коринтския бронз: римска шакудо сплав“, на Й. Ридерер (Германия) — „Употреба на медни сплави, съдържащи цинк, в римската епо- ха“. Изследванията на Н. Минкс (Великобритания) — „Техническо изследване на римски бронзови огледала“, и на Р. Макдонал (Ни- дерландия) — „Предварително ар- хеометрично изследване на няколко силно калайдисани бронзови огле- дала от римската епоха от Нидер- ландия“, показваха преимуществото да се работи със съвременна апар- тура — светлоотражателна, спек-

трална микроскопия и др.

Три от българските доклади бяха посветени на бронзовата пла- стика: А. Милчева — „Късноелини- стическа бронзова статуетка на юноша от Тракия“, В. Найденова — „Бронзова статуетка на Атис от Долна Мизия“, П. Георгиев — „Бронзови фигурки на Херакл от Долна Мизия“. Ф. Бремер (Фран- ция) се спира на хронологията на античната скулптура, а М. Галестин (Нидерландия) защита използване- то на стилови анализ като метод за датировка.

Най-голям бе броят на докла- дите, обединени под наслова „Разни и нови находки“. Л. Петулеску (Румъния), К. Ширмай (Унгария), С. Пфал (Германия) представиха материали, свързани с римската армия. Конска обрца от Панония и Тракия изследваха С. Палаги (Ун- гария) и В. Василев. Интерес пред- извикаха също проучванията на Й. Гарбш (Германия) върху римски фенери, кантари и везни и на М. Ка- ба (Унгария) върху орган от Ак- винкум (дн. Будапеща). Л. Вага- лински представи типология на

римски бронзови стригили и стри- гилодържатели от Тракия.

Почти всички изнесени доклади, в това число и шестте български, се отличаваха със задълбоченост, це- ленаоченост и стегнат стил на изложение. На заключителното съ- брание, проведено в парламентар- ната зала в Арnhem, бе дадена висока оценка на изследванията на С. Тасинари и А. Милчева. Прин- ципно одобрение предизвика пред- ложението на П. Георгиев за създа- ване на Информационна банка в София, обхващаща всички публи- кации върху античния бронз. Отче- тена бе окончателната възможност за издаване актите на VIII между- народен конгрес по античен бронз, състоял се в Стара Загора през 1984 г. Издигнати бяха кандидату- рите на САЩ, Дания, Унгария и Гърция за домакин на следващия конгрес през 1994 г.

Дълбоко впечатлен съм от отли- чната организация, от рядко среща- ната, бих казал неособичайна, топ- лота и сърдечност на домакините от Нидерландия.

Л. ВАГАЛИНСКИ

КНИГОПИС

Общи съчинения

Владимирова, Г. Защитени ди- сертации. [1. Красимира Добрева Карадимитрова. Кулът на трите нимфи в Долна Мизия и Тракия (днешна България). 2. Георги Геор- гиев Атанасов. Скални монашески обители в Добруджа (IV—XIV в.).] — Археология, 1991, № 3, 61—62.

Дяченко, В. Д. Основные этни- ческие группировки древней Юго- Восточной Европы (по антрополо- гическим и некоторым археологи- ческим данным). — Terra antiqua balcanica, 6, 1991, 47—50.

От праисторическата епоха до съвременността.

Златева, Н. В. Судьба меан- драх на Балканах: к проблеме со- отношения геометрического орна- мента и ритуала в контексте регио- нальной традиции. — Terra antiqua balcanica, 6, 1991, 51—60.

През различни епохи.

Калужская, И. А. и В. Л. Цым- бурский. Греч. βάλανος, рум. bălaug и другие (из истории мифологичес- ких представлений Юго-Восточной Европы). — Terra antiqua balcanica, 6, 1991, 89—101.

Койчева, Кина. Към зараждането на археологическото дело в Бълга-

рия. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 5—10.

Национална конференция по ар- хеология, 37. София 1992. С., АИМ, 1992.

Археологически открития и раз- копки 1991. 162 с.

Съдържа резюмета на доклади и съобщения за проведени разкопки на обекти от праисторическата, античната и средновековната епоха.

Нешева, Виолета. По въпроса за разкопките на Жорж Сьор във Велико Търново през 1900—1901 г. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 11—17.

Петров, П. Образуване на бъл- гарското археологическо дружество в София. — Археология, 1991, № 3, 57—60.

Станислов, Ст. Тотю Иванов (1947—1990). [Некролог]. — Архе- ология, 1991, № 3, 60—61.

Със списък на публикациите му.

Стефанов, Симеон. Старини и стари селища из Беломорския край, Дедеагачко и Гюмюрджинско. По- дготовка за печат и коментар Катя Меламед. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 29—31.

Тотешев, Асен. Нови сведения за миналото на с. Емона, Бургаска област. — Год. Нац. археол. музей,

8, 1992, 331—340.

Хараламбиева, А. Трети между- народен симпозиум върху основни- те проблеми на ранноисторическо- то развитие в Краков. — Археоло- гия, 1991, № 2, 57—58.

Makkay, J. The Tiszazsolas trea- sure. Budapest, Akademiai Kiado, 1989. 189 p., 32 pl.

Находки от каменномедната епоха и V—VI в. н. е.

Рец.: Лолита Николова. — Ар- хеология, 1991, № 3, 49—50.

Oračev, Atanas. Early shipping in the Black Sea. Problems of Historio- graphy and Source Researching. — In: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 2. S., 1989, 13—14.

Данни за корабоплаване в пред- гръцката и вероятно в праисториче- ската епоха.

Праистория

Аврамова, Мая. Погребалные дары эпохи неолита. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 3.

Георгиева, Петя. Надгробна мо- гила край гр. Шабла (проблеми на

хронологията и културната принадлежност). — Археология, 1991, № 2, 1—10.

Край на каменномедната и бронзовата епоха.

Георгиева, Петя. Происхождение и културна принадлежност ранних курганов в районе Нижнего Дуная и Фракии. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, 10—11.

Гладичева, Иванка. Праисторически материали от колекцията на Курт Петерс в Националния археологически музей. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 75—81.

Змейкова, Илка. Взаимовлияния и контактни зони между племенами ямной культуры и автохтонным населением Северо-Восточной Болгарии. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 2. S., 1989, p. 3.

Иванова, Стефка. Палеолитът на Родопите, представен в Националния археологически музей. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 49—58.

Китов, Георги, Иван Панайотов и Павел Павлов. Могилни некрополи в Ловешкия край. Ранна бронзова епоха (некрополът Горан — Слатина). С., БАН, 1991, 110 с. с ил. (Разкопки и проучвания, 23).

Мерперт, Н. Я. и А. А. Молчанов. Градостроителна структура протофракийских поселений эпохи ранней бронзы на юго-востоке и юге Балканского полуострова (по данным археологических и нарративных источников). — Terra antiqua balcanica, 6, 1991, 129—142.

Николов, Васил, Кунка Григорова и Емилия Сиракова. Ранненеолитно селище Слатина в София: първи строителен хоризонт (предварително съобщение). — Археология, 1991, № 3, 13—26.

Перичева, Лилана. Принос към проучването на антропоморфната пластика от праисторическото селище Курило, Софийско (колекция на Курт Петерс в НАМ). — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 59—73.

Попова, Цветана. Палеоетноботанични изследвания от археологически обекти в Североизточна България. — Археология, 1991, № 2, 49—53.

Неолит и енеолит.

Радунчева, Ана. Към въпроса за рисуваните със злато енеолитни съдове. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 83—88.

Сиракова, Свобода. Палеолитни колекции от фондвете на Националния археологически музей. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 41—48.

Фол, А. Методологически проблеми изучения праистории Болгарии. — ВДИ, 1992, № 1, 21—35.

Черных, Е. Н. и Л. И. Авилова. Анатолия и Балканы: модели развития древней металлургии (V—II тыс. до н. э.). — Terra antiqua

balcanica, 6, 1991, 249—254.

Шилов, Ю. А. Мифы и этносы Юго-Восточной Европы IV—III тыс. до н. э. (по материалам курганов). — Terra antiqua balcanica, 6, 1991, 278—281.

Bârzu, Ligia. Structures sociales pendant l'Age du bronze dans le Sud-Est de l'Europe: la culture de Monteoru. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 12.

Boronean, Constanta. Les types d'inhumation à l'époque de l'épépaleolithique final d'après les fouilles de Schela Cladovei (Roumanie). — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 4.

Cornu, Eugen. Le rôle du Danube Inférieur pendant le Néolithique. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 5.

Florescu, Marilena. Eléments sud-est européens à l'époque du bronze des zones de l'est dans l'espace Carpat-Danubien-Pontique. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 13.

Greenfield, Haskel J. Zooarchaeological perspective on the „Secondary products revolution”: a view from the Central Balkans. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 2. S., 1989, 9—11.

Kanev, Kâncho. Metric Analysis in Archaeology. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 2. S., 1989, 11—12.

Katintcharov, R. Relations culturelles entre la Thrace, la Grèce et l'Anatolie du nord-ouest à l'âge du bronze moyen et récent. — В: Thracians and Mycenaeans. Proceedings of the 4. Int. Congr. of Thracology, Rotterdam 1984. Leiden-Sofia, 1989, 68—85.

Laszlo, Attila. Sur la chronologie de la fin de l'Age du bronze et du début de l'Age du fer au Bas-Danube. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 14.

Matthäus, Hartmut. Mykenai, der mittlere Donauraum während des Hajdsámson-Horizontes und der Schatz von Vălčitrân. — В: Thracians and Mycenaeans. Proceedings of the 4. Int. Congr. of Thracology, Rotterdam 1984. Leiden-Sofia, 1989, 86—105.

Датир Вълчитрънското съкровище в VIII в. пр. н. е.

Özdoğan, Mehmet. Prehistoric Sequence of Eastern Thrace. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 52.

Petrescu-Dimbovitza, Mircea. Quelques problèmes concernant les établissements de la civilisation de Cucuteni et leurs rapports avec le Sud-Est de l'Europe. — В: Sixième CIESEE,

Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 6.

Popova, C. Paleoethnobotanic Studies of the Neolithic and Eneolithic Epoch in the Territory of Bulgaria. — В: Internat. Work-Group for Paleoethnobotany and Archaeology. 8th Symp., Nitra — Nove Vozokany 1988. Nitra, 1991, 269—272. (Acta interdisciplinaria archaeologica, 7).

Prendi, Frano. L'âge du bronze en Albanie. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 2. S., 1989, 15—16.

Roman, Petre. Ein südosteuropäisches Kulturphänomen: die Černa voda III^a Kultur. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 7.

Sakellariou, M. B. Recent theories on the original of the Indo-Europeans in the light of data concerning the Proto-Greeks. — Terra antiqua balcanica, 6, 1991, 180—186.

Sherratt, Andrew et Timothy Taylor. Metal Vessels in Bronze Age Europe and the Context of Vulchetrun. — В: Thracians and Mycenaeans. Proceedings of the 4. Int. Congr. of Thracology, Rotterdam 1984. Leiden — Sofia, 1989, 106—134.

Todorova, Henrieta. Das balkanische Neolithikum als historische Epoche. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Histoire, 1. S., 1989, 8—9.

Woudhuizen, F. C. Thracians, Luwians and Greeks in Bronze Age Central Greece. — В: Thracians and Mycenaeans. Proceeding of the 4. Int. Congr. of Thracology, Rotterdam 1984. Leiden — Sofia, 1989, 191—204.

АНТИЧНОСТ

Атанасов, Георги. Ранновизантийски скални църкви и манастири в Южна Добруджа. — Археология, 1991, № 3, 33—43.

Богданов, Богдан. Орфей и древната митология на Балканите. С., Унив. изд. „Св. Кл. Охридски“, 1991, 161 с.

Буюклиев, Христо. Към въпроса за трако-сарматските отношения през първи и началото на втори век (по археологически данни). — Археология, 1991, № 2, 11—20.

Вагалински, Людмил. За функционалното предназначение на бронзовите статуетки на гладиатори. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 181—188.

Вагалински, Людмил. Ново скулптурно свидетелство за гладиаторски игри във Филипопол. — Археология, 1991, № 2, 36—38.

Фриз-архитрав, открит през 1977 г.

Влев, Петър и В. Герасимова-Томова. Една алтарна ниша от района на Сердика [от с. Опишвет]. Какво представлява паметникът от Опишвет? — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 163—171.

- Георгиева, В. Поминальные обряды во Фракии (конец II — I тыс. до н. э.). — *Terra antiqua balcanica*, 6, 1991, 25—31.
- Гиндин, Л. А. Значение данных фракологии в комплексе проблем индоевропеистики. — *Terra antiqua balcanica*, 6, 1991, 32—36.
- Гочева, З. Проблемы фракийского источниковедения — прямые и косвенные сведения о Фракии и фракийцах. — *Terra antiqua balcanica*, 6, 1991, 37—41.
- Димитрова-Тонкова, Милена. Раннеослинствическа гробна находка от с. Ресидово, Станкедимитровско. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 133—143.
- Димитрова-Чудилова, Сесилия. Редки бронзови фигурки от Националния археологически музей — София. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 127—132.
- От VIII—VII в. пр. н. э.
- Жуглев, Кирил Ис. Погребение на тракийски войн при с. Сатовча, Гоцеделчевско. — *Археология*, 1992, № 2, 21—23.
- Иванов, Румен. Тракийските зми в карта на Йохан Харенберг. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 215—224.
- За изготвянето и ползувал сведения от антични автори.
- Иванов, Теофил. Отново за термоперипатос в Никополис ад Иструм. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 151—156.
- Иванчик, А. И. Об этнониме „химмерийцы“. — *Terra antiqua balcanica*, 6, 1991, 61—73.
- Йорданов, К. Thracos-scythica: политическите отношения в период с конца VI по I в. до н. э. — *Terra antiqua balcanica*, 6, 1991, 74—82.
- Калоянов, С. Городская жизнь на Балканах: проблемы развития (I тыс. до н. э.). — *Terra antiqua balcanica*, 6, 1991, 83—88.
- Карадимитрова, Красимира. Паметници на култа на трите нимфи от Националния археологически музей. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 189—196.
- Китов, Георги. Происхождение купольных гробниц во Фракии. — B: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 37.
- Крыкин, С. М. Значение и сущность фракийского влияния в античном Северном Причерноморье. — *Terra antiqua balcanica*, 6, 1991, 102—110.
- Кърджиева, Елена. Древнеегипетски паметници от Националния археологически музей в София. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 105—113.
- Лазова, Ц. Фракийские реалии в античной литературной традиции (Абарис, Аристей Прокопьевский, Анахарсис). — *Terra antiqua balcanica*, 6, 1991, 111—117.
- Милчева, Александра и Евгения Генчева. Scamnum tribunorum на восния лагер Нове. — *Археология*, 1992, № 2, 24—35.
- Милчева, Румяна. Женска глава от с. Рибен [Плевенско]. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 197—201.
- Милчева, Румяна. Женски портрети от Антониновата епоха от Националния археологически музей в София (I). — *Археология*, 1991, № 3, 27—32.
- Нинов, Лазар и Андрей Мишулов. Екстериорната характеристика на кучето и нейната културно-историческа стойност. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 225—231.
- По изобразявания върху антични паметници.
- Огненова-Маринова, Люба. Бронзова декоративна пластика за легла, открита в България. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 115—125.
- Откупчицков, Ю. В. Из ономастики Северного Причерноморья. — *Terra antiqua balcanica*, 6, 1991, 143—147.
- Петров, Тома. Термини и реperi в хронологията на кастела Ятрус, възел в римския лимес по долното течение на Истър. — *Археология*, 1991, № 3, 1—12.
- Петрова, Светлана. Един фриз-архитрав от фонда на НАМ — София. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 157—161.
- Позребова, М. Н. и Д. С. Раевский. Ранние скифы (к методике поиска археологического эквивалента нарративной традиции). — *Terra antiqua balcanica*, 6, 1991, 148—155.
- Подосинов, А. В. Дакия и Сарматия на карте мира Марка Випсания Агриппы. — *Terra antiqua balcanica*, 6, 1991, 156—161.
- Попова-Мороз, Ваня. Римската портретна пластика от Бесапара и нейната територия. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 203—214.
- Порожаков, К. Формы собственности в орфической Фракии (вторая половина II тыс. — I тыс. до н. э.). — *Terra antiqua balcanica*, 6, 1991, 162—169.
- Проценко, Б. Н. Палеобалканские реликты в топонимике Дона и Приазовья. — *Terra antiqua balcanica*, 6, 1991, 170—173.
- По писмени данни:
- Русева-Слокоска, Людмила. Торквите от Националния археологически музей. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 173—179.
- Смирнова, Г. И. Культурно-исторические взаимодействия Днестро-Сиретского междуречья и Балканского Подунавья на рубеже II—I тыс. до н. э. — *Terra antiqua balcanica*, 6, 1991, 211—217.
- Трубачев, О. Н. Этногенез славян и индоевропейская проблема. — *Terra antiqua balcanica*, 6, 1991, 218—230.
- I хил. пр. н. э.
- Фол, Ал. Доклассическая Греция и мир фракийцев. — *Terra antiqua balcanica*, 6, 1991, 231—241.
- Aleksova, Blaga. The old episcopal basilica at Stobi. — B: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 60.
- Balkanska, Anna. Thrakische Heiligtum zum politischen und religiösen Zentrum der Geten „Sborjanovo“ bei der Stadt Ispereh. — B: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, 40—41.
- Barnea, Alexandru. Chronologie des frontières romaines au Bas-Danube. — B: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 22.
- Božkova, Anelia. Importations grecques dans une agglomération thrace de la Haute époque hellénistique. — B: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 43.
- Bredow, Iris von. Beziehungen zwischen Thrakien und Kleinasien im 2. Jt. v. u. Z. — B: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 42.
- Bredow, Iris von. Ethnonyme und geographische Beziehungen der Thraker bei Homer. — B: Thracians and Mycenaeans. Proceedings of the 4. Int. Congr. of Thracology, Rotterdam 1984. Leiden — Sofia, 1989, 143—152.
- Bulletin de l'Association internationale pour l'étude de la mosaïque antique (AIEMA), 13. Bibliographie 1988 — 1990. Paris, 1990—1991. 567 p.
- Библиография на публикациите от България на с. 163—164.
- Čiškova Maria. La décoration des tombeaux thraces. — B: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 44.
- Danov, Chr. M. Zu den Anfängen der griechischen Kolonisation an der ägäischen Küste Thrakiens und den Lagerverschiebungen der Thrakerstämme gegen Ende des II. und Anfang des I. Jahrtausends v. u. Z. — B: Thracians and Mycenaeans. Proceedings of the 4. Int. Congr. of Thracology, Rotterdam 1984. Leiden — Sofia, 1989, 218—230.
- Dimitrova, Alexandra. Die spätantike und frühbyzantinische Stadt bei Sandanski (4.—6. Jh.). Nach archäologischen Angaben. — *Bulg. hist. rev.*, 1991, No 4, 75—84.
- Dobruna-Salih, Exhlale. Etat économique et social de la population selon les monuments sépulcraux de la période romaine en Dardanie. — B: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, 24—25.
- Domaradzki, Mieczyslaw. Les riches tombes thraces. — B: Sixième CIESEE. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, 26—27.
- French, D. Non-Greek names at Sinope. — *Terra antiqua balcanica*, 6,

- По писмени данни.
Gergova, Diana. The Thracian Culture of the Iron Age (actual State of its archaeological investigations in Bulgaria). — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, 15—16.
- Gocev, Alexei*. The connections between ceramics groups from the Early Iron Age at the central and eastern Part of the Balkan Peninsula. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, 17—18.
- Gočeva, Zlatozara*. Le culte des Cabires en Asie Mineure et en Thrace. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 64.
- Gočeva, Zlatozara*. Les plaques votives du nymphée près du village d'Ognjanovo, région de Pazardžik. — Archeologia, (Warszawa), 41, (1990), 1991, 73—76.
- Hoddinott, R. F.* Thracians, Mycenaeans and „the Trojan Question“. — В: Thracians and Mycenaeans. Proceedings of the 4. Int. Congr. of Thracology, Rotterdam 1984. Leiden — Sofia, 1989, 52—65.
- Ivanova, Milena*. Traditions et influences dans l'orfèvrerie du début de l'époque hellénistique en Thrace. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 46.
- Kabakčieva, Gergana*. Die Periodisierung der Keramikproduktion in Thrakien während der Römerzeit (I. — IV. Jh.). — Balcanica Posnaniensia, 5, 1990, 123—130.
- Lešakov, Krasimir*. The Thracian „Andirons“ from the first millenium B. C. and their possible origin. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 47.
- Manucu-Adamesteanu, Mihaela*. Monde colonial et monde indigène dans l'espace istro-pontique (VIIe — Ve siècle av. n. è.). Essai de restitution d'une réalité historique. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 51.
- Mikulcič, Ivan*. Spätantike Städte Nordmakedoniens. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, 28—29.
- Nedelčev, Nedelčo*. Die Entwicklung der Königsinstitution im Mykene im 2. Jt. v. u. Z. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 19.
- Nistor, Gheorghe Vlad*. The breakdown of the Danubian Limes: the social and economic implications. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 30.
- Novae — Sektor Zachodni*, 1988. Sprawozdanie tymczasowe wykopalisk ekspedycji archeologicznej Uniwersy-

tetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Opr. Andrzej B. Biernacki, Leszek Mrozewicz, Jerzy Olczak et Tomasz Wujewski. Red. Stefan Parnicki-Pudelko. — Archeologia (Warszawa), 41, (1990), 1991, 97—112.

Opait, Andrei. Considération sur le milieu rural au centre de la Dobroudja du Nord aux IIe — VIe siècles. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 31.

Panajotova, Hristina. Survivance de la pratique funéraire ancienne dans la nécropole d'Apollonie Pontique. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 33.

Petre, Zoe. Les Thraces et leur fonction dans l'imaginaire grec. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, 53—54.

Prešlenov, Hristo. Charakteristik der Finanzen der griechischen Städte an der Westküste des Pontos in der römischen Zeit. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, 34—35.

Samsaris, D. C. Les Thraces dans la province romaine de Macédoine. — Terra antiqua balcanica, 6, 1991, 187—191.

Simion, Gavril. La population de la région Istro-Pontique aux VIe — Ve siècles av. n. è. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 57.

Sitrakova-Grozdanova, Vera. Le développement urbain de Lychnidos et ses rapports avec les villes du sud-ouest des Balkans. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 23.

Stojanov, Totko. New evidence of Northeastern Thrace burial practices in the Early Iron Age. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, 20—21.

Suceveanu, Alexandru et Alexandru Barnea. La Dobroudja romaine. Bucarest, Ed. Enciclopedica, 1991. 334 p.

Римски градове в Южна Добруджа, връзките им с провинция Долна Мизия и Тракия.

Vărbanova, Maja. Dodona and the Thracio-Pelagian ethnocultural community. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 59.

Средновековие

Аладжов, Живко. Черты поздней античности и ранневизантийского периода в гигиенном строительстве в Великом Преславе. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 2. S., 1989, 17—18.

Богданов, Иван. Гробът на патриарх Евтимий — национална све-

тиния. С., ОФ, 1987.

Рец.: Росица Морева. — Археология, 1991, № 3, 53—56.

Боев, Златозар и Николай Илиев. Птиците и тяхното значение за жителите на Велики Преслав IX—X в. — Археология, 1991, № 3, 43—48.

Ваклинова, Маргарита. Метални части за колани от XIV—XV в. от Национални археологически музей. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 309—318.

Въжарова, Живка. Етническа картина на юге от Дуная с VI по XIV в. (по археологическим данным). — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, 95—96.

Генинг, В. Ф. Некоторые вопросы периодизации этнической истории древних болгар. — В: Ранние болгары в Восточной Европе. Казань, 1989, 4—15.

Рец.: Димитър Овчаров. — Археология, 1991, № 2, с. 56.

Георгиев, Павел. Преславските керамични розети. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 255—259.

Горянова, Снежана. Бронзовите лъвчета от Трапезица. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 289—297.

От фонда на Национални археологически музей — София.

Дончева-Петкова, Людмила. Два нагърдни кръста от Национални археологически музей. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 261—268.

Евтимова, Емилия. Средновековни пръстени от Мишевско, Кърджалийско. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 299—307.

Миланова, Оля. Бронзова статуетка на светец от Мелик. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1989, 325—329.

От фонда на Национални археологически музей — София.

Момчилов, Димчо. Две бронзови токи с животински изображения от Карнобатски музей. — Археология, 1991, № 2, 47—49.

Датирани в X в.

Николова, Маргарита. Женското забраждане „сокай“ — етнографски, археологически и езикови аспекти. — Бълг. етнография, 1991, № 6, 3—14.

С прабългарски произход.

Овчаров, Димитър. Наблюдения върху архитектурата на две монументални стради от Преслав. — Архитектура, 1990, № 4, 1—7.

Овчаров, Димитър. Пръстен с монограм от рудник „Звездел“, Момчилградско. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 275—281.

Датира във втората половина на XIV в.

Пенкова, Бисерка. К модели фресковой декорации трапезных в монастырях византийского и пост-византийского круга. — В: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Arts. Droit. Ethnologie etc. S., 1989, 7—9.

Петрунова, Бони. Късносредновековен невестински накит за глава от Югозападна България. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1991, 319—324.

Плетнева, С. А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., Наука, 1989. 285 с.

Рец.: Стефка Ангелова и Людмила Дончева-Петкова. Археология, 1991, № 3, 50—53.

Ранние болгары в Восточной Европе. Казань, 1989.

Сборник материалы от конференцията със същото наименование, проведена в Казан през м. юни 1988 г.

Рец.: Рашо Рашев. — Археология, 1991, № 2, 54—55.

Рашев, Рашо. Българският колан през VIII—IX в. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 243—248.

Сотиров, Иван. Проблемът за Калояновия пръстен и неговия притежател. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 341—365.

Станилов, Станислав. Към въпроса за пръстена от Мътница, Шуменско. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 233—242.

Открит през 1943 г. Датира го в края на VIII или в IX в.

Томев, Константин. Керамичен медальон на свети архангел Михаил от Търновград. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 283—288.

Томев, Томю. За Преславската керамична икона на света Богородица с Исус Христос от манастира „Под Вълкашина“. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 249—254.

Открита преди около 40 години на десния бряг на р. Тича (Камчия).

Черняк, А. Б. Кскамен о происхождении владов. — Terra antiqua balcanica, 6, 1991, 255—263.

Щерева, Ирина. Интересен паметник на средновековната металопластика. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 269—274.

Сребърна лъжица с кирилски надпис, открита при с. Коркина, Дупнишко.

Bakalova, Elka. Hagiographical narrative and pictorial interpretation (on matter taken from Balkan 14th—17th century art). — B: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Arts. Droit. Ethnologie etc. S., 1989, 10—12.

Dhamo, Dhorka. Nouveaux traits de la peinture postbyzantine en Albanie (XVIe — XVIIIe s.). — B: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Art. Droit. Ethnologie etc. S., 1989, 16—17.

Eyce, Semavi. Aperçu sur les œuvres architecturales turques de l'époque ottomane en Europe du Sud-Est. — B: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Arts. Droit. Ethnologie etc. S., 1989, 17—18.

Harbova, Margarita. La tradition urbaine sur les Balkans au XVe et XVIe ss. — B: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, 126—127.

Stančeva, Magdalena. The archaeological investigation of Sofia for 15th—17th c. — Survey of result. — B: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 118.

Teodor, Dan. Aspects ethno-démographiques de l'évolution de la société du Bas Moyen Age à l'Est des Carpates (V^e — XIe ss. de n. è.). Relations avec le Sud-Est Européen. — B: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 119.

Zdrakov, Zarko. Iconographie occidentale de st. Christophe de l'église „St. Pierre et Paul“ à Veliko Tŕrnovo. — B: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Arts. Droit. Ethnologie etc. S., 1989, 31—32.

Нумизматика

Димитров, Камен. Две съкровища с елинистически монети от българските музеи. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 367—378.

Йорданов, Иван. Още веднъж за булотириона от Археологическия музей в София. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 387—393.

Стефанова, Анастасия. Изследването на тегловните стандарти като метод за установяване на относителната хронология на сребърното монетосечение на Апология Понтика. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 379—386.

Харитонов, Христо. Уред за измерване теглото на монети. — Бълг. етнография, 1991, № 5, 77—80.

От османотурския период.
Dimitrov, Kamen. Thracian-Macedonian Contacts during the Early Hellenistic Age (on Numismatic Evidence). — B: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 45.

По нумизматични данни.
Manucu-Adamesjeanu, Gheorghe. Aspects de la circulation monétaire de Dobroudja aux Xe — XIe siècles. — B: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 128.

Opait, Cristins. Contribution à l'étude de la diffusion dans le Nord de la Dobroudja de la monnaie byzantine aux VIIe — Xe siècles. — B: Sixième CIESEE, Sofia 1989. Résumés des communications. Histoire, 1. S., 1989, p. 129.

Tacheva, Margarita. On the Problems of the Coinages of Alexander I, Sparadokos and the so-called Thracian-Macedonian tribes. — Historia, 1, 1992, 58—74.

Епиграфика

Бешевлиев, В. Две бележки. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 401—404.

Епиграфски свидетелства за предгръцкото име на Филипополис. Ново тълкуване на писмени сведения за наименованието на Кубратова България („Стара“ или „Велика“).

Велков, Велизар Нв. Montana — castra et civitas. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 396—400.

Епиграфски сведения за възникването на Монтана.

Дуриданов, И. Значение лингвистических данных для вопросов этногенеза. — Terra antiqua balcanica, 6, 1991, 42—46.

Иванов, Теофил. Бележки върху един надгробен латински надпис от Никополс ад Иструм. — Археология, 1991, № 2, 38—40.

Левинская, И. А., С. Р. Тохтаев. Древнееврейские имена на Боспоре. — Terra antiqua balcanica, 6, 1991, 118—128.

Преиленов, Христо. Прехи и косвени данъци в западнопонтиските градове през римската епоха. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 145—149.

По епиграфски данни.

Сапрыкин, С. Ю. Две новые надписи из Херсонеса Таврического. — Terra antiqua balcanica, 6, 1991, 192—196.

Смядовски, Стефан. Епиграфско-текстологични добавки върху още два български надписа (4). — Археология, 1991, № 2, 41—47.

Смядовски, Стефан. Ктиторски надпис на деспот Деян (?) от Земенския манастир и датирането на стенописите. — Бълг. ез., 1991, № 2, 110—116.

Хаджиев, К. Строителен надпис от Пазарджик в Националния археологически музей — София. — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 405—410.

Кирилски епиграфски паметник от края на XVII в.

Шелов-Коведлев, Ф. В. О центрах миграции греков в Северо-Восточное Причерноморье в эпоху великой греческой колонизации. — Terra antiqua balcanica, 6, 1991, 264—277.

По писмени и епиграфски данни.
Шталь, И. В. Синопские клейма Гекатея сына Посидея с эмблемой мифо-эпического характера. — Terra antiqua balcanica, 6, 1991, 282—291.

Best, Jan. Thracische Namen in mykenischer Schrift. — B: Thracian and Mycenaeans. Proceedings of the 4. Int. Congr. of Thracology, Rotterdam 1984. Leiden — Sofia, 1989, 135—142.

Birley, Eric. The Roman Army Papers 1929—1986. Amsterdam, J.

G. Gieben, 1988. 457 p.

Рец.: Румен Иванов. — Археология, 1991, №2, с. 54.

Čiřikova, Maria. Les graffites sur vases de Seuthopolis. — B: VIII Congr. int. d'épigraphie grecque et latine, Athènes, sept. 1982. Communications. S. 1., 1982, p. 35.

Forni, Giovanni. Curiosita legionarie et origo di Massimino il Trace. — Epigraphica (Faeenza), 52, 1990, 32—39.

По епиграфски данни от Горна и Долна Мизия.

Gočeva, Zlatozara. Données épigraphiques sur les dédicateurs du cavalier thrace de la province de la Mésie. (Résumé). — B: VIIIe Congr. int. d'épigraphie grecque et latine, Athènes, sept. 1982. Communications.

S. 1., 1982, p. 62.

Ivanov, Teofil. Neuentdecktes Heiligtum des Thrakischen Reitergottes Θεος Σαλτηρος bei der Stadt Sandanski (Südwestbulgarien). — B: VIIIe Congr. int. d'épigraphie grecque et latine, Athènes, sept. 1982. Communications. S. 1., 1982, p. 75.

Soultov, Bogdan. Nouvellement découvert diplôme militaire de Mésie Inférieure du IIIe siècle. — B: VIIIe Congr. int. d'épigraphie grecque et latine, Athènes, sept. 1982. Communications. S. 1., 1982, p. 167.

Tatscheva-Hitova, Margarita. Ueber das Phylensystem in den Provinzen Moesia Inferior und Thracia (Zusammenfassung). — B: VIIIe Congr. int. d'épigraphie grecque et latine, Athènes, sept. 1982. Communications. S.

1., 1982, p. 172.

Velkov, V. Thracian tribal names mentioned by Hecataeus. — Terra antiqua balcanica, 6, 1991, 21—24.

Музейно дело и консервация

Гюрова, Свобода. Народният археологически музей в София (1944—1950). — Год. Нац. археол. музей, 8, 1992, 19—27.

Станчева, Магдалина. Случаят Сердика и наследството. — София, 1991, №6, 8—9.

Ролята на античното наследство в българската средновековна култура.

СТОЯНКА БЛАГОВА

СЪДЪРЖАНИЕ

TABLE DES MATIERES

- Лолита Николова* — Поява и разпространение на надгробните могили в Карпато-Балканския регион (ранна бронзова епоха).....
Иван Джамбов — Замъкът в Средновековна България. Традиции и влияния.....

- Lolita Nikolova* — Apparition et diffusion des tumuli sépulcraux dans la région des Karpathes-Balkans (Age du bronze ancien).....
Ivan Djambov — La forteresse en Bulgarie médiévale. Traditions et influences.....

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

- Лъчезар Лазаров* — Дребна бронзова пластика от колекцията на ГИМ — Дългопол.....
Румен Иванов — Мраморна статуя на Асклепий от Никополс ад Иструм.....
Георги Атанасов — Ранносредновековни оловни иконки със св. Георги-войн от Южна Добруджа.....
Стойчо Бонев — Църква при Южната порта на Вътрешния град в Преслав.....

- Lăczar Lazarov* — Petite plastique en bronze de la collection du Musée historique municipal — Dălgopol.....
Rumen Ivanov — Statue d'Asclépios en marbre de Nicopolis ad Istrum.....
Georgi Atanassov — Icônes de plomb du Haut Moyen âge avec l'image de st. Georges de la Dobrudža du Sud.....
Stoičo Bonev — Eglise près de la porte méridionale de la ville interne de Preslav.....

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSES

- Александър Бонев* — J. Bouzek. The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural interrelations in the second millennium B. C. Academia publishing house of the Czechoslovak Academy of Sciences. Praha, 1990, p. 269.....
Велизар Велков — Peter Soustal. Thrakien (Thrace, Rodopë, Haimimontos). Tabula Imperii Byzantini, Bd. 6 (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, Denkschriften, 221 Band), 580 pp. 2 karten, Wien, 1991.....
Димитър Овчаров — Νικόλαος Κ. Μουτσόπουλος. 'Η Βασιλική τοῦ Ἀχιλλείου στὴν Πρέσπα. Συμβολή στὴ μελέτη τῶν Βυζαντινῶν μνημείων περιοχῆς. (Базиликата „Св. Ахилий“ в Преспа. Принос към научното изследване на византийските паметници в нейната околност. Т. А, В, Г. Солун, 1989).....

- Alexander Bonev* — J. Bouzek. The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural interrelations in the second millennium B. C. Academia publishing house of the Czechoslovak Academy of Sciences. Praha, 1990, p. 269.....
Velizar Velkov — Peter Soustal. Thrakien (Thrace, Rodopë, Haimimontos). Tabula Imperii Byzantini, Bd. 6 (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, Denkschriften, 221 Band), 580 pp. 2 karten, Wien, 1991.....
Dimităr Ovčarov — Νικόλαος Κ. Μουτσόπουλος. 'Η Βασιλική τοῦ Ἀχιλλείου στὴν Πρέσπα. Συμβολή στὴ μελέτη τῶν Βυζαντινῶν μνημείων περιοχῆς. (Базиликата „Св. Ахилий“ в Преспа. Принос към научното изследване на византийските паметници в нейната околност. Т. А, В, Г. Солун, 1989).....

ПРЕГЛЕД

REVUE

- Ст. Лисицков* — Експедиция „Хар хорум“ (Каракорум) — 1990 г.....
Л. Вагалински — XII международен конгрес по античен бронз.....
 Книгопис.....

- S. Lissitzov* — Expédition „Har Harum“ (Cara Corum) — 1990 a.....
L. Vagalinski — XIIe congrès international sur le bronze antique.....
 Bibliographie.....

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (главен редактор), ст. н. с. I ст. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ (зам. гл. редактор), ст. н. с. АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (зам. гл. редактор), ст. н. с. ВАСИЛ НИКОЛОВ (секретар), проф. ПЕТЪР ПЕТРОВ, проф. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. I ст. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА, ст. н. с. I ст. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст. н. с. АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ, ст. н. с. ГЕОРГИ КИТОВ, ст. н. с. I ст. ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА

Литературен сътрудник — ГАБРИЕЛА ВЛАДИМИРОВА

Адрес на редакцията

Археологически институт и музей при БАН, 1000 София ул. „Съборна“ 2 Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Технически редактор Донка Костова

Коректор Румяна Илиева

Дадена за набор ноември 1992 г.

Подписана за печат март 1993 г.

Печатни коли 8

Издателски коли 7,46

Формат 60 × 84/8

Издателски индекс 13452

Тираж 1050

Поръчка № 63

Фотонабор — Издателство на БАН

Печатница на Издателството на Българската академия на науките

ISSN 0324-1203

20203